

בחגיגת חיפוש הסמליות הגיאוגרפית, הייתי מבליט את מיקומו של הבית שבו נוסד הבונד לעומת הבית שבו נוסדה תנועת 'המזרחי' הקרובה עד מאוד ללבי⁸⁹.

עסקנו כאן בהשוואה ממוקדת של מיקומם בוילנה של אתרי תרבות מובהקים - מסורתיים וחדשים, ובהשלכותיה. ניתן לומר, כי הוא הדין גם לגבי מוסדות עזרה לזולת המתארגנים בצורה אחרת לגמרי בוילנה רבתי, החדשה, תוך יציאה מהמוקד המסורתי של חצר השולחיוף שבה היו ממוקמים בוילנה המסורתית (ובמובן מסוים גם בבית 'הצדקה הגדולה' שאינו מרוחק, מרכז ארגונה החברתי של וילנה הישנה⁹⁰). יתירה מזו, הקורא המעיין בדבריהם של קוזניץ ושל אחרים יגלה סימנים רבים נוספים ליציאה מהרובע היהודי. בוילנה של שנות העשרים היו אגודות ספורט פעילות - 'הפועל', 'מכבי'; גם לגבי מי שלא התעמק במחקר התקופה ברור אינטואיטיבית כי מקומן לא יכירן ברובע העתיק, וכך היה. 'היציאה מן החומות' - יש המשווים אותה לתהליכים שפקדו את ירושלים דארץ ישראל (להלן) - הייתה תהליך ששינה מהותית את המתאר היישובי האמיתי שבוילנה.

כיצד התבטא הדבר בזיכרון? כאמור, לקראת שנות השלושים של המאה הקודמת פקד את אנשי הרוח של וילנה גל של התעוררות רומנטית. האתרים ברובע היהודי מקבלים מעמד מיוחד הנושק אל המופלא. מרבים לצייר את הסמטאות⁹¹; חצר השולחיוף מכונה 'גטו הגטאות' - יחידה חיה של ימי הביניים, או 'שטעטל בפני עצמו'; תחושת ימי הביניים מתעוררת עם סגירת שערי החצר (להלן) למרות שלרובע היהודי גופו לא היו כלל שערים, ובאופן עקרוני, לא היה זה בכלל גטו. נוצרו עניין והערכה בהקשר חיובי למושגים גטו ושטעטל. הנוסטלגיה הזאת מתרחשת בזמן שוילנה עצמה מתחילה להראות קלסתר שונה ביותר מהדמות של

89 בית המזרחי היה בקרן הרחוב זאוולני-טרוקי (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 557). אשר למקום הקמתו של המזרחי, אין להתעלם מהדיווחים על בית 'הצדקה הגדולה' (להלן), המתאים לאספות שכאלו (בת יהודה, איש המאורות, עמ' 129). בניין בן קומה אחת בפינת הרחובות זאוולני-טרוקי היה מקום בית המדרש לרבנים שנוסד ב-1847 (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 333). כן מסופר: "הנבטים הראשונים של 'המזרחי' עלו מתוך אגודה זו: בשנת תר"ס נתכנסו לבית המלון 'פטרבורג' ברחוב אוסטר-בראמא בוילנה הרב הגאון רבי י. ריינס, ז. יעבץ, ז. גורלנד וז. קלינשטיין ובישיבה זו הונח היסוד הראשון לאותה הסתדרות העולמית המסונפת של 'המזרחי' [...]" (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 106). לפי ברוידס במבנה בפינת הרחובות טרוקי-זאוולני היה אולם ומשרד של תנועת 'פועלי ציון' (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 321).

90 במחצית השנייה של המאה ה-19 המבנה היה ברחוב איגנוטו 3 פינת רחוב הבנדיקטים. הרצל התקבל שם על ידי רבני העיר ב-1903. יש שלט המעיד על כך. על 'הצדקה הגדולה' ראו: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 393-395. הזיקה לבית הכנסת הייתה בראש ובראשונה בגין גבייה שהיוו את הנהלת בית הכנסת הגדול, ולמעשה ראשי הקהילה. כללית, מדובר בשלושה גבאים ושלושה סגנים שנבחרו אחת לשלוש שנים על-ידי 800-900 'ארחי' כבוד. על ביקור הרצל: ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 160-172.

91 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 501.

העיר המסורתית.⁹² זוהי נוסטלגיה שדווקא על רקע ההתנוונות של וילנה בשנות העשרים והשלושים מעוררת עניין אמיתי בעבר של העיר ובמתאר פניה.⁹³

כל זה נקטע כידוע על-ידי המלחמה. הקריסה של וילנה לחור השחור הייתה מהירה, אך יש בה מן הסמליות הקשורה להיבט האורבאני שנאמר לעיל. היא עברה קודם דרך התכווצות 'לפלנטה שונה' בגטו, ובכך שיקפה חזרה לשלבי המוצא ההיסטוריים. למבקש סמליות הקשורה במקום יוצע לבחון שלב קצר נוסף לפני הגטו, האיסור ללכת ברחובות מסוימים בעיר: "אסור על היהודים להתהלך ברחוב מיצקביץ, ברחוב הרחב, ברחוב זאולאנה, בככר הקתדראלית (התחומים האריסטוקרטיים של וילנה) וכן בסביבת בית הנתיבות".⁹⁴ יהודים שביקשו לצאת לאזורי וילנה שמחוץ לאזורים שלהם מוצאים את עצמם מודרים מ'הרחובות האריסטוקרטיים'. בסופו של דבר, לא זאת הייתה הבעיה, הבעיה הייתה פונא; אך לקראת סופם, וילנה הספיקה להעביר את יהודיה במסלול שמזכיר את תחילת הדרך.

ענייננו במסגרת זו מוסב על הזיכרון, כן, של מה שהיה, אך אם לא הייתה מלחמה באירופה, בין שאר הדברים שהיו נראים אחרת, היה מן הסתם נעשה שימוש במדריך לכל אתר ואתר של זלמן שיק (עמד בראש האגודה לידיעת הארץ בוילנה), שבא לעולם רק שנה לפני המלחמה; גם אם מדריך זה ספג ביקורת, ודאי היה פותח עניין מחודש בעיר גופא.⁹⁵ למעשה גם פרק חשוב בספרו של ישראל קלויזנר, 'תולדות הקהילה העברית בוילנא' שיצא לאור בוילנה בשנת תרצ"ח, כולל פרק הנקרא 'הטופוגרפיה של הגטו' ובו מוצע סיור מפורט בגטו הפותח ב"נתחיל עכשיו את טיולנו על פני הגטו [...]".⁹⁶ המהווה מעין מדריך תיירים (מלומדים!) ובמובן מסוים גם ספרו של חייקל לונסקי חותר לכך.⁹⁷ ניתן לדמיין תיירים יהודיים המסיירים במבחר מבניו

92 קוזניץ, נוף אורבאני - וילנה, עמ' 76-77.

93 קלויזנר (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 556), מצוין שפורסמה עליו ביקורת שלילית. מדגיש כי החיבור לא הגיע לידו.

94 דבורצקי, במרי ובשוואה, עמ' 23. הוא מדגיש כי מדובר ב'סביבות אריסטוקרטיות'. בניסוח מסכם על האיסור להסתובב: "ב-8 ביולי 1941 פורסמה פקודה, שעל היהודים אסור להימצא ולהתהלך ברחובות הבאים: מיצקביץ, זאוולנה, ברייטה, טרוקי, דייטשה, כיכר הקתדרלה וסביבות בית הנתיבות. היו אלה הרחובות הראשיים המקומות המרכזיים של העיר. היהודים שגרו ברחובות אלה היו רשאים ללכת מבתיהם לפינה הקרובה ומשם לעבור לרחוב צדרי". (ארד, וילנה, עמ' 60). מעניין שבצו של המשטרה הליטאית בוילנה, אוגוסט 1941, הרחובות צוינו בשמות ליטאיים, במקום מיצקביץ - גדמין וכו' (רוזאוסקאס, מסמכים מאשימים, עמ' 146).

95 קוזניץ, נוף אורבאני - וילנה, עמ' 73-74.

96 קלויזנר ישראל, תולדות הקהילה העברית, עמ' 60-85.

97 לואי דוידוביץ מתארת את מסלול הסיור בוילנה בשנת 1938:

של גוש הקלויזים של השולחיוף על פי מפותיו שהחלו להתפרסם בשנות העשרים ועוד ועוד. הזיכרון מנתב היום סויר אחר לגמרי ודרכי הזכירה שונות מאוד. כמעין נבואה נכתבו שורות הסיום של 'לאחר חצי יובל': "[...] אז תגבר עוגמת נפשי ואדע: כלו הנעורים; ואם שוב ישובו פעם - לא בוילנה ייפול דבר".⁹⁸ העניין בהווה בוילנה הוא כבר מסוג אחר לגמרי.

זיכרון הגר"א - האוהל והפסל

ריחפה דמותו בעולמות עליונים כמה שריחפה, הסתגר מהעיר הריאלית כמה שהסתגר, נסע לארץ ישראל ככל שהורשה - הגאון הוא מוילנה! אכן, לא רבות הן הדוגמאות לזיקה תודעתית כה הדוקה ומתמשכת בין יישוב לבין הדמות המייצגת אותו, כזו של הגאון רבי אליהו לוילנה עירו; והדברים מגיעים עד לציור תולדות וילנה באופן שתתאים לבנה הגדול בספרות שניתן לכנותה 'שבחי הגר"א': "[...] היא העיר וילנא הגדול לאלהים היא העיר אשר מעולם מאתה יצאה תור' [=תורה] והוראה ואיש איש מגדולי המורים יולד בה [...]"⁹⁹; ועד לכדי זיהוי מטונימי בין האישיות לעיר (מרדכי טננבוים-תמרוב כותב על עזיבת וילנה: "[...] כפי שאתה רואה שיניתי את מקום מגורי ועזבתי את הגאון כעת הנני מתגורר ביחד עם שארית בביאליסטוק [...]"¹⁰⁰). העולם היהודי יודע - הגאון וילנה חר הם; ואין זה בטוח שהשלטונות הליטאיים בהווה מתנגדים לכך.

ואם נגענו בהווה, כפי שצינו בפרקים א ו-ב, הגר"א מיוצג היטב במרחבה של וילנה היהודית של היום, הגם שלעתים בצורה לא-צפויה. 'מוזיאון הגאון' מכיל, כזכור, יסודות שאינם קשורים דווקא בו; את סמלה המובהק של וילנה היהודית קשה לכלוא היום בכבלי הקשריו המקוריים; במתקני התצוגה שבמוזיאון, וכסמלו של המוזיאון בהווה, הוא מתקשר איכשהו גם לעניינים יהודיים-ליטאיים אחרים - למשל, קורות 'הדיביזיה הליטאית' ועוד.

אכן, ייצוגיה של דמות שהפכה סמל למקום אינם קשורים בהכרח לדמות

⁹⁸ "The Jewish quarter and its antiquities were part of the tourist route, along with Gora Zamkova, St. Anne's and the University. The sound of Yiddish resonated throughout the city.

(דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 37).

⁹⁹ שניאור, שירים, ב, עמ' 372.

¹⁰⁰ השיל, עליות אליהו, עמ' 20.

¹⁰¹ דבורצקי, במרי ובשוואה, עמ' 166. לטננבוים יצא שם של דמות מופלאה; הוא מצא את מותו במרד גטו ביאליסטוק.

המקורית, ייצוגים אינם פועלים 'לפי הפשט'. ייצוגיו של הגאון בהווה מובילים לעתים למפגשים שיש בהם מן המוזר ואף מן האירוני; ראש וראשון שבהם הוא החיבוק הליטאי החם של דמותו (פרק א). גם בהקשר היהודי דמותו של הגאון משמשת מצע לסמליות רחבה לאין ערוך ממה שאמורה לסמל הדמות המקורית, הגם שהמורכבות בעניין זה רבה. דוק, מבחינת הזיכרון הטבוע בהם, שני המרכזים הדתיים היהודיים הפעילים היום בוילנה אינם מייצגים כלל את מורשתו; הם יונקים ממורשות אחרות לגמרי. והנה, בבית הכנסת 'טהרת הקודש' שיסודו נעוץ במפעלם של המשכילים הרחוקים מעולמו, דווקא משתדלים מאוד להבליט את זכרו של הגאון (להלן); אך בבית חב"ד המקומי כמו קפא הזמן מלכת, ואין הוא מוזכר כלל ועיקר.¹⁰¹

נציג להלן שתי 'הופעות' בולטות של זכר הגר"א בשטח. האחת, נושאת אופי מסורתי - האוהל העוטף את קברו בבית הקברות היהודי הנוכחי, והשנייה, נושאת במידה רבה אופי הפוך, פסלו המוצב ברחבה לא-גדולה, מעין כיכר, בסמוך למקום השולחיוף, לא הרחק מהבית שמקומו מיוחס למקום ביתו (ניצב שם שלט פשוט בליטאית ובאידיש המציין שביתו עמד שם).

נדודי הקברים

נקודת המוצא לדיון שלהלן נעוצה בהווה. הקבר הנוכחי של הגר"א בבית הקברות היהודי החדש בולט באוהלו, וחיצוניותו מעוטרת בשלט חדש בולט שעליו נכתב בעברית: "אהל הגר"א מוילנא / כאן גנוז רבם של כל ישראל / הגאון רבנו אליהו זצוקלה"ה / מוילנא ומשפחתו / ואפרו של הגר צדק / הי"ד". מן הפתח הלא-גדול שבמרכז ניתן להציץ פנימה לעבר המצבות והכתובות. נוסח המצבה של הגר"א נכתב בספרים רבים העוסקים בו:

אהה / רבינו הגדול, על מי אותנו נטשת ועזבת / רבינו אליהו עלה השמים, קרעו לבבכם, לשנים עשר קרעים / בחג האסיף שמחת לבבי, נאסף אבי אבי, מי ייטע בכרמי זרעים / אוי נא לה אמרה ארץ, כי אבדה כלי חמדתה, הוי על ימיה הרעים / ליל ויום תושיה תשועי, מי יורה דעה מי יבין שמועה, מי יגלה הלכות לרגעים / [...] י"ט תשרי שנת 'תאמי צביה' לפ"ק.¹⁰²

¹⁰¹ למען הדיוק ההיסטורי, היה שטיבל קטן של חב"ד ברובע היהודי, אך הוא בוודאי שאיננו מייצג את וילנה.

¹⁰² פין, קריה נאמנה, עמ' 146. מובא במקומות רבים (לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שמה).

הניסוח, כדרכן של מצבות גדולי ישראל, מזכיר בסגנונו פיוט הבולט בלשון מליצה: תפארת הפתיחה - 'אהה / רבינו הגדול [...]'; האוקוסטריכון הברור של החלק השירי - 'רב אליהו גאון; משחק הלשון ('האסיף - נאסף') והחריזה ('[...] לבבי [...] אבי; 'קרעים [...] זרעים [...] הרעים [...] לרגעים [...] וכו') בפנייה אישית ישירה לנפטר הדגול ('אבי, אבי' המזכיר כמובן את פניית אלישע לאלהיו הנביא העולה השמימה), בלשון הספד המציירת על דרך ההפרזה המקראית את אבל הארץ ואסונה ('אוי נא לה אמרה ארץ, כי אבדה [...]'); והארמזים המקראיים הרבים לאלהיו ולאלישע. ציון השנה ("[...] על השמים ביום י"ט תשרי שנת תאמי צביה לפ"ק") באמצעות חלק פסוק 'תאמי צביה' על דרך הגימטרייה, המזכיר 'תאומים', עשוי לשאת רמז קבלי¹⁰³ ולפי פין, בדיעבד, רומז למחותנו של הגר"א ר' נח מינדעס שנפטר מיד אחריו ובבית הקברות הישן נקבר בשורה שלו, וזכה לציון שנה דומה.¹⁰⁴

מן הראוי להסביר בקצרה את המצב המקופל בשלט המעטר את האוהל הנוכחי. הסמיכות הפיזית בין הגר"א לגר צדק התחילה בכלל כסמיכות פרשיות; בתיאור 'בית הקברות הישן' (להלן) בספרו של חוקר וילנה הידוע ישראל קלויזנר, התיאורים של מקום גר הצדק ואהל הגר"א סמוכים זה לזה¹⁰⁵ קלויזנר כתב את ספרו בסגנון אישי, כמעין מדרוך סוור, ובמעבר מתיאור קבר הגר צדק לתיאור קבר הגר"א הוא כותב: "[...] אהל הגר"א. ניגש נא אל אהל הגר"א [...]"; כך מודרך המסייר בבית הקברות הישן לנהל את סיורו, וזאת למרות שכמובן אין שני הקברים קרובים בשטח: לפי המפה שמציג קלויזנר קבר הגר"א הוא מס' 25. לעומת זאת, קבר הגר צדק הוא מס' 218, וממוקם בכלל קרוב לגדר. הקרובים ביותר לקברו של הגר צדק בבית העלמין הישן הם הנקברים במס' 219; זהו קברן של שתי נשים - חנה מינא בת לוי הגאון מוהר"ר חיים לנדא ושרה בת דוב בער בן אליה פעסעלעס. אם כן, קלויזנר ראה לצייץ במספרים, דבר שיש בו הכרה בחשיבותם, את קברי הגר צדק ושתי הנשים הללו; אולם, שטח ניכר שאין בו קברים נושאי מספר ובעלי חשיבות (כולל שטח צר השייך לצבא) חוצץ ביניהם לבין קבר הגר"א ששכן סמוך לקרובי

103 ליבס, תרין אורזלין, גם כאן מדובר על 'עופרי צביה' ומשמעותם; זאת בדרשה של אישיות מופלאה - הארי - שנישאה לפני המוות בהקשר סורי.

104 פין, קריה נאמנה, עמ' 156. אכן, מצבתו נחתמה ב" [...] שנת ג' טבת לפ"ק תאמי צביה" (עמ' 171). כך גם בספר 'שבחי' מובהק: השיל, עליות אליהו, עמ' 75. הוא מציין כי שנת הלידה והמוות הובעו באמצעות 'אליהו: הלידה - 'שלח לכם את אליהו, והמיתה - 'עלות אליהו!'

105 קלויזנר ישראל, בית העלמין הישן, עמ' 44-45.

משפחתו ולנכברי וילנה. עולה אפוא כי ההמלצה לגשת מקבר הגר צדק לקבר הגר"א איננה בגדר פעולה פשוטה ומתבקשת, אלא הכוונה רעיונית-חינוכית. היום, בבית העלמין של ההווה, שניהם שוכנים יחדיו באוהל; ואם לדעת כותבי תולדות הגר"א (בעיקר בדגש הנוטה לחרדי) היה האוהל המקורי ממוקם בשטח הראוי לגר"א ("ארונו הובא למנוחות בחלקת הרבנים בבית העלמין בוילנא, ועל ציונו הקימו לאחר שנים רבות אוהל שהקיף גם את המצבות הסמוכות"¹⁰⁶) היום מצוי האוהל באזור קברים שבולט בו היסוד של פשוטי העם.

להלן נשוב לזיקה המיוחדת שבין הגר"א לגר צדק. אשר לקורותיו של האוהל הנוכחי, הוא הועבר מ'בית הקברות הישן' בנסיבות הבאות: בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים החליטו השלטונות הסובייטיים בוילנה על הרס בית העלמין הישן ועל בנייה של מרכז ספורט על חורבותיו; עניין שלכשעצמו אין בו מן המפתיע (בתקופה הנידונה שינויים שכאלו ביעדי בתי קברות יהודיים לא היו נדירים, פרק א), במיוחד לאור קרבתו הרבה של בית העלמין הישן למרכז של וילנה, ולמעשה תכנון תוכניות לשינויים ביעדו של השטח החל כבר הרבה קודם (להלן). אשר לפרשה, עומדים לרשותנו מספר נתונים היסטוריים מתועדים, ויש לה היבטים שונים שנקלטו בזיכרון היהודי. כללית, ההתרשמות היא שמדובר בהליך מסודר למדי, אך הוא משקף את הרוח הקומוניסטית וגישתה לדת באופן כללי ולזהות היהודית בפרט. בסוף שנות הארבעים התקיים קשר מסוים - עקיף - בין וילנה לעולם היהודי. על רקע זה אלטשולר מתאר את המהלך הבא: הקונגרס העולמי היהודי שלח ב-5 בנובמבר 1947 מברק אל היועד היהודי האנטי-פשיסטי במוסקבה - גוף 'מטעם', אך בהחלט מודע ליהדותו - במטרה לשמור על המצבה של הגאון. בעקבות זאת, הוועד והרשויות במוסקבה מעבירים הנחיה למזכיר המפלגה הקומוניסטית של ליטא לבדוק את העניין. בעיריית וילנה נלקחה ההנחיה במלוא הרצינות, והיא מקימה ועדה מיוחדת שכללה ארכיטקטים, מומחים לשימור, חוקר מהמוזיאון היהודי (עדיין התקיים, פרק א) וראש הקהילה. המסקנות הוגשו ב-15 בדצמבר 1947; בתמציתיות: בית העלמין הרוס, המצבות לגדולי ישראל הוצבו רק בעשרות השנים האחרונות ולכן אין להן ערך היסטורי. לכתובות שבתוך האוהלים יש ערך היסטורי כלשהו. האוהל שנטוי על קברו של הגר"א הוא חדש ועתה הוא הרוס למחצה. מן המסקנות המצמצמות מאוד את חשיבותו של המקום, נגזרות המלצות: מתבקש ריכוז הכתובות בעלות הערך בשטח קטן של הגן שעתיד להיות

106 לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שלה.

שם. ראש עיריית וילנה העביר המלצות אלו למזכירות המפלגה הקומוניסטית בליטא; בדיונים שהתקיימו צוין שוב ושוב כי בית העלמין היה מוזנח, והודגש כי רק בתקופת בין המלחמות הוקמו מצבות והודבקו עליהן כתובות עתיקות. בימי הכיבוש הנאצי נהרס חלק גדול מבית העלמין. הצעה נוספת שעלתה הייתה להעביר את הכתובות העתיקות לבית הקברות השני 'החדש' ב'אנטאקאלניס' (ידוע כבית העלמין בזארצ'ה), או להשאיר אותן במקום מוסתרות בצמחייה. בעקבות ההמלצות החליטה העירייה לפרק את בית הקברות; אחר כך הוחלט לחסל גם את בית הקברות השני בזארצ'ה ב-27 לאוקטובר 1948. קבר הגר"א הועבר אפוא לבית העלמין הנוכחי (דמבובקה).¹⁰⁷

מכאן הולך ומשתלשל סיפור העברת קיברו של הגר"א, שבנסיבות הללו מייצג זיכרון יהודי ובה בעת גם הד לנוכחות הכוחנית של הסובייטים בליטא; ועם חידוד המאבק היהודי נגד רשויות ליטאיות באשר לגורלו של השטח הזה (פרקים א, ב, ולהלן). אין זה מן הנמנע שגם איזה זיכרון ליטאי - מבחינתנו, לאו דווקא חיובי - ייתלה בו בעתיד.

אשר לסיפור ההעברה עצמו, פרטים רבים בסיפור העברת הקברים לוטים בערפל ולא הכול ידוע לאשורו. עניין אחד הוא לבדוק מסמכים שונים הקשורים בברית המועצות של סוף שנות הארבעים, ועניין אחר לגמרי הוא להזדקק לעדויות פשוטות בכתב או בעל-פה של מי שביצעו את המלאכה בפועל. ויודגש כי גם אם התקיים קשר כלשהו של יהודים במערב עם גופים סובייטיים רשמיים, קשר ישיר עם יהודים 'בשטח' היה קשה לאין ערוך (מעניינת בהקשר זה הערתו של הרב מימון בספרו על הגר"א מאמצע שנות החמישים: "[...] לא ידוע לי כמו"כ מצב בית העלמין בעיר וילנא אשר שם מנוחתו כבוד של הגר"א: ומשום כן ראיתי להעתיק טבלה זו ואת נוסח המצבה אשר בניו הגדולים ר' אריה ליב ור' אברהם הציבו על קברו של אביהם הגדול"¹⁰⁸). העובדה הבסיסית היא פשוטה: מסתבר שטרם להרס ולבנייה ניתנה לקהילה היהודית הקטנה, שעבורה הרשות לחיים דתיים כלשהם איננה בגדר המובן מאליו, הרשות לפנות מספר קברים ולהעבירם. אכן, יש מן ההיגיון בכך שתהליך ההעברה, שבוצע בתקופה שהעברת מידע באופן חופשי הייתה בגדר של מן הנמנעות, היה אפוף בערפל של מסתורין, מזה שחיזק את הנטייה להיווצרות סיפורים, שגם כך, מדרכו של

עולם, נוטים להתקבץ סביב אירועים הקשורים לנסיבות מותם וקבורתם של צדיקים מופלגים.

מעניין כיצד שזור בצלאל לנדוי בעל קורות הגר"א (בדגש דתי-חרדי) זר סיפורים שגרענו קשור להעברת הגר"א. הוא פותח בהיסטוריה הרחוקה - בדרישת הצרפתים בימי מלחמת נפוליאון ברוסיה לפנות את בית הקברות כדי להקים בו מאהל בחורף לקראת חידוש המלחמה באביב. לפתע חל שינוי במהלך המלחמה, נפוליאון נאלץ להבקיע אל רוסיה וליהודים בוויילנה הייתה הרווחה. חלק מהם הלכו להשתטח על קברי הצדיקים ובמיוחד על ציון הגר"א. רבי ישראל מסלנטר שהאזין לסיפור אמר שמאומת אצלו שגופו הקדוש היה שלם ללא כיליון. ואחר שבנה מסד לסיפור - מעמד גופו של הגר"א בעבר, מגיע המחבר לענייננו:

והדברים הוכחו לעיני כל לאחר כמאה וחמישים שנה, לאחר מלחמת העולם השנייה, כאשר קהילת וילנא נאלצה על ידי השלטונות הסובייטיים שהשתלטו על מדינת ליטא ובכללה בירה וילנא, לפנות את בית העלמין הישן וארונו של הגר"א הועבר לבית העלמין החדש בוילנא.¹⁰⁹

בנסיבות דאז, יש מן האירוניה בקביעה המפליגה כי 'הדברים הוכחו לעיני כול', מכל מקום, תיאור קבורתו החוזרת של הגר"א לא יכול להיות מנותק מהמגמות הרווחות בשפעת הסיפורים על אודותיו.

כמה קברים הועברו? בתיאורים שונים מדובר על שבעה-שמונה (על כך ראו בביוגרפיה החדשה של הגאון שכתב בצלאל לנדאו והתפרסמה בשנת 1994¹¹⁰): מכל מקום, מספר המצבות שמצויות היום באוהל הגר"א הוא שבע. השאלה 'מי הועבר יחד עם הגר"א? זכתה לתשובות שונות, כפי שנראה להלן.

איך התנהל תהליך ההעברה? גם עניין זה לא היה נהיר די-צורכו. באותה ביוגרפיה של הגר"א שפרסם לנדאו ב-1994 סופר שההעברה בוצעה בשלבים, קודם ל'בית העלמין השני' ('החדש') ברחוב זארצ'ה, שהיה בשימוש במשך כשתי מאות שנים, למעשה עד מלחמת העולם השנייה (להלן). אומנם במקורות שונים אכן הועלתה אפשרות כזו, אך פרט זה הינו ככל הנראה מוטעה (היו תוכניות להעביר לשם קברים), וההעברה בוצעה במישרין לבית העלמין החדש-נוכחי.¹¹¹ מעניין

109 לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שלו-שלו.

110 לנדוי, הגאון מוילנה, עמ' 242.

111 כך לפי: ליימן, קבר הגאון. הדעה שהועבר פעמיים מופיעה ללא הסבר בספר חדש: כץ, תרבות יהודית, עמ' 120.

שהסברה שכך היה עדיין לא נעלמה סופית. ישעיהו אפשטיין, מי שפעל הרבה לשיפוץ בית הקברות, והיה בקשר ישיר עם הקהילה, חוזר על סיפור ההעברה הכפולה, והניסוח שלהלן עדיין מוצג בוויילנה:

מצבת הגר"א ועצמותיו הקדושות הועברו לבית הקברות החדש ב'זרטשה'. גם בית קברות זה נחרב ע"י הרוסים אחרי המלחמה ורק הגר"א ועמו שבעה קברים הועברו למקום שנחנך לבית הקברות ב'דמבוקה'. העבירו את עצמותיו בקדושה ובטהרה, במנין ובטבילה במקוה ובלבוש של קיטל. אפילו למתים, אפילו ליחיד כל הדורות בישראל, אין מניחים לשכב במנוחה באדמה טמאה זו.¹¹²

אין ספק שהמוטיב של ההעברה הכפולה מחזק את הטינה כלפי המעשה הנפשי; כביכול, לא די שטלטלו את עצמותיו, אלא אף עשו זאת פעמיים ושלא לצורך. אשר לעצם ההעברה, לכולי עלמא סופר כי בהעברת שרידי הגופות נהגו בקדושה ובטהרה, תוך בקשת שליחתם של הנפטרים. בביוגרפיה של הגר"א שכתב לנדאו ובמקומות אחרים סופר כי שגופו של הגר"א ודיוקן פניו כלל לא הושחתו בתקופה של כמעט מאתיים השנים מאז הקבורה הראשונית (כאמור, הדברים נוקבים ויורדים עד לסיפורים על רבי ישראל מסלאנט, לעיל¹¹³).

בהקשר זה ראוי לתת את הדעת לאחד התיאורים הכתובים היחידים שזכרו בנידון, תיאורו של הרב יעקב שיפריץ המספר על אחיו הרב חיים צבי שיפריץ שכיהן כמורה צדק בוויילנה שאחרי הכיבוש הסובייטי.¹¹⁴ לדבריו, הדברים אירעו בתשי"ב או תשי"ג:

[...] התעוררה אז השאלה בין היהודים בנוגע לכעיה החמורה הזו מה לעשות? בייחוד הרגיש אחי ז"ל את גודל האחריות המוטל עליו בתור מו"צ הקהילה, ופנה אז להגאון ר' אלי' מאיר בלאך זצ"ל רבו, בישיבת טלו, שנוסדה מחדש

112 בחוברת 'וילנא ירושלים דליטא חרבה! היתה ואיננה עוד' (עמ' 9); תמונת ממנה מעטרות את קירות משרד בית הקברות היהודי שהפך למעין מוזיאון זוטא. החוברת מביאה הרבה מדבריו של ישעיהו אפשטיין, וככל הנראה הלה היה קשור בחיבורה.

113 לנדאו, הגאון החסיד, עמ' שלה; וראו גם עמ' שלו-שלו.

114 גלגולו לשם בעקבות המלחמה הוא פרשה מעניינת. אני מביא קטעים מריאיון עם גב' נחמה קנוף שהרב שיפריץ היה חמיה: היא ממשפחת ביליצקי. חיים צבי שיפריץ היה חתנו של הרב צבי דב ביליצקי, נישא לבתו בקובנה לפני המלחמה. הרב ביליצקי היה תלמיד חכם ידוע בקובנה ונשא משרה רבנית חשובה בקהילה, יצא ברכבת הגירוש האחרונה שיצאה מקובנה סיבירה בשעת הגירוש הסובייטיים הגדולים. בוויילנה הרכבת הופצה, התעוררה מהומה, והיו שברחו; בנסיבות אלו הוא נעלם. המשפחה המשיכה לסיביר, חוותה שם חיים קשים ביותר, ואחרי המלחמה התאפשר להם לחזור לקובנה. בהזדמנות הראשונה עברו לוויילנה שנראתה אפשרית יותר לחיים יהודיים. חיים שיפריץ עצמו נחשב כתלמיד חכם; למד ככל הנראה בסלבודקה. נתמנה לרב השרידים בוויילנה.

בעיר קליבלנד, ארה"ב, - בשאלה ע"ד פינוי עצמות של צדיקים. מפי עדים נאמנים שמענו כי אחרי החליטו אחי ועוד שלושה אברכים ז"ל, ת"ח ויר"ש, לפנות את מרן הגאון רבנו אלי' זצוק"ל ואתו מחותנו הרב המאוה"ג מרן אברהם דאנציג ז"ל, שהיה אחד ממורי צדק דק"ק ווילנא. בבקר אחד השכם הלכו ארבעה אברכים הללו לטבול במקוה, ואח"כ הלכו לבית העלמין העתיק לעסוק במצוה זו, כשפתחו את קברו של הגר"א זלה"ה, מצאו את גופו הקדוש והטהור שלם כמו שהניחוהו אחרי הסתלקותו, והביאוהו למנוחתו ביחד עם המצבה, לבית העלמין השני דעיר ווילנא, כן עשו למרן הרב הגאון אברהם דאנציג בעהמ"ח חיי אדם וחכמת אדם, זלה"ה, ז"ע. אולם לדאבונו הגדול קרה מעשה נורא - בלתי טבעי, זמן קצר אחר התעסקות בפנוי הגאונים הנ"ל, כל ארבעת האברכים שהתעסקו, לא הוציאו את שנתם, נפטרו בדמי ימיהם אותה השנה [...].¹¹⁵

הוא מאריך בסוגיה דתית קשה זו, ולדבריו, מפי השמועה, נקברו הנפטרים - וזו זכות גדולה להם - בסמוך לקבר החדש של הגר"א. אכן, צמוד לקיר אוהל קברו של הגר"א נמצאת מצבת קברו של הרב חיים צבי שיפריץ, ובה נכתב צקטף בדמי עלומיו בתאריך ז' ניסן תשי"ב,¹¹⁶ מה שמעמיד גבול עליון לתאריך העברת הגר"א לבית הקברות הנוכחי; וכאמור, ההליכים עצמם החלו בסוף שנות הארבעים. יש בקרבת האוהל עוד מצבות כאלה (להלן). אכן, סיפורים שתלו את פטירתם, במיוחד הרב שיפריץ, בהתעסקות בעצמות הגר"א התהלכו בציבור החרדי שנים רבות לאחר מכן.¹¹⁷ אגב, רבנים שזכרו כמכהנים בוויילנה אותה עת היו: הרב חיים שכנוביץ שכהן מיד אחרי השחרור, ובהמשך עזב לארצות הברית, אחריו הוזכר הרב י' רבינוביץ באמצע שנות החמישים.¹¹⁸ אפשר ששיפריץ, המכונה במצבה 'הרב דק"ק ווילנא' לא היה רב מטעם, אלא מה שאלטשולר מכנה 'רב לא רשמי'.

115 שיפריץ, קול יעקב, עמ' כז-כח. כמקור הוא מביא את כתבתו של ד"ר חיים שאשקעט, אותו הוא מכנה "הכתב הידוע" בביטאון 'טאג מארגען זשורנאל' מ'20 ביוני 1960.

116 מצבה עומדת פשוטה, וזה לשונה: "פ"ג / מורינו ורבינו / הגדול בתורה וביראה / הרב דק"ק ווילנא / ר' חיים צבי בה"ר ר' יעקב שיפריץ ז"ל / שנקטף בדמי עלומיו / ז' ניסן תשי"ב תנצבה". להלן תוזכר מצבה נוספת מהסוג הזה, אך היא לא מיוחסת לרב.

117 כך במקור חשוב בחברה החרדית בספר גדול על החפץ חיים: [...] שנה [=תש"ך] נפטר האחרון מבין ארבעת המתעסקים בהעברת עצמותיו של הגר"א. הראשון נפטר הרב הצעיר ר' חיים שפריץ ואחריו בזה אחר זה, יתר שלושת המתעסקים. אוהלו של הגר"א מוקף בארבע מצבות רעננות של האנשים שהתעסקו בהעברת עצמותיו למקום מנוחתו החדש (ישר, החפץ חיים, עמ' תתנ"ב). נחמה קנוף סיפרה בריאיון עמי כי בילדותה לא שמעה סיפורים כאלה במשפחה שלה, אך כשהוכרה קרבתה המשפחתית אליו בחוגים הקרובים לישיבת חברון, קשרו הללו את מותו בגיל צעיר של הרב שיפריץ להעברת הגר"א.

118 אלטשולר, במכבש הסובייטי, עמ' 211.

ליימן שחקר את סוגיית ההעברה ריכז דעות שונות, בעיקר מן העיתונות היהודית הכללית והחרדית, בשאלה מי הועבר עם הגר"א לבית הקברות החדש [=הנוכחי] ב'סלטונישקו'. לפי סיכומו, הוצעו לא-פחות מארבעה עשר מועמדים ללא-יותר משמונה קברים, כאמור, בפועל רק שבעה. ולדידו, ביחס לזמן שעליו נכתבו הדברים, יש בכך ראייה לקושי הגדול להשיג מידע אמין על נושאים שונים מן האזורים שהופרדו מן המערב על ידי 'מסך הברזל' הסובייטי. חשוב לציין כי דמות שנכתב עליה כי הועברה עמו היא של הרב אברהם דנציג ה'חיי אדם', ויש היגיון בכך משום שהיה גדול בישראל וקרוב משפחה, אך כפי שנראה לא זה היה המצב.¹¹⁹

בסיורו בוילנה בשנת 1996, ליימן הצליח לקרוא את הכתובות החקוקות על אבני המצבה בתוך האוהל ודיווח על כך, לא בלי שהביע פליאה על שלא קדמוהו בכך. שש מתוך השבע שנמצאו נשאו כתובות והשביעית, הבלתי מסומנת, יוחסה על ידו לגר צדק אברהם בן אברהם שקברו המקורי לא נשא כתובת. שש האבנים האחרות נראו מקוריות, אם כי הצבע של האותיות חודש, הגם שלא בצורה בולטת במיוחד. ששת השמות שפענח הם: 1. ר' צבי הירש פסלס - קרוב משפחה של הגאון; 2. ר' יששכר בער בן רב שלמה זלמן - אחיו הצעיר של הגאון; 3. ר' נח מינדעס ליפשיץ, נשא את מינדה בתו של ר' אליהו פסלס. בתם נישאה לבנו של הגאון והוא היה חברו הקרוב; 4. הגאון מווילנה; 5. מינדה (מינדל) ליפשיץ - בתו של ר' אליהו פסלס ואשתו של ר' נח ליפשיץ, צדיקה ומלומדת; 6. דבורה פסלס - אשתו של ר' דב בר פסלס ובתו של ר' אריה ליב בלוך (בלאך). לפי מסורת וילנאית, הוא אשר בחן את הגאון והוכיח את גדולתו; 7. אברהם בן אברהם - הגר צדק. תמונת של המצבות נושאות הכתובות מופיעות במקומות שונים, ולענייננו חשובה חוברת שהוזכרה לעיל, שכחומר כתוב לא זכתה לפרסום רב - זילנא ירושלים דליטא חרבה! היתה ואיננה עוד, אך תמונותיה מעטרות את קירות משרד בית הקברות היהודי הנוכחי שהפך למעין מוזיאון זוטא, הגם שבעל אופי מאולתר כלשהו. מתברר אפוא כי הקברים הסמוכים שייכים לחלקת משפחת פסלס מנכבדי וילנה דאז ובני משפחתו של הגר"א.

לפי ליימן, כשבשנת 1951, הייתה חייבת ליפול ההחלטה הקשה את מי להעביר מבית העלמין ב'שניפישוק' [=הישן], לא הועברו גדולי הרבנים של וילנה שהיו קבורים בבית העלמין הישן, וגם לא רוב קרוביו הישירים של הגאון, הועברו רק אלו שבקברתו הישירה של קברו המקורי. רק אברהם בן אברהם, שקברו ניצב

בכלל בפינה מרוחקת של בית הקברות (לעיל), נתפס כראוי להעבירו לבית העלמין החדש [=הנוכחי] ב'סלטונישקו' ולהטמינו ביחד עם הגאון. דבריו הגיוניים, אם כי באוהל המקורי של הגר"א בית העלמין הישן, שהוא מאוחר יחסית וכיסה באופן די שרירותי את הקברים הסמוכים, היו לפי ישראל קלויזנר קברים של דמויות נוספות (מספרים 20-27 במפה שלו).¹²⁰ בנוסף לשמות שהוזכרו לעיל, היו שם גם ר' שלמה זלמן בן יששכר בער - אבי הגר"א; אליהו בן משה מפנינסק; יהודה בן אליעזר ספרא ודיינא - היסוד המפורסם ואשתו חיה בת יהודה ליב; יהושע העשל בן שמואל, רב. אם כן, בוצע כאן איזשהו תהליך של ברירה שהעמיד את מספר המועברים על שבעה כולל הגר צדק, ואפשר, התחשבו המעבירים גם במשמעות הסמלית הידועה של המספר הזה.¹²¹

הנה כי כן, גם אם יש קושי לשחזר מה בדיוק קרה באירוע שהתרחש בשנים ש'מסך הברזל' היה עבה במיוחד, ובאותה עת איש במערב לא ידע אפילו על עצם ההעברה (גם בארץ, ראו הערתו של הרב מיימון לעיל), ניתן להציע לכך תמונה סבירה.

הגר"א והגר - ספרות וזיכרון

בספרות עסקינן; משחק הלשון המבוסס על עיצורי גימ"ל ורי"ש 'הגר"א-הגר [=צדק]' מסייע לזכור, ויוצר תחושת קרבה. הקרבה מומחשת היום בצורה הישירה ביותר במרחב - בקבורה המשותפת. כיצד התבטאה הקרבה במקורות שונים? בפואמה של שניאור ז'ילנה יש התייחסות לקבר הגר צדק, אך לא לזה של הגר"א: "ואותו האילן הקודר ונפלא על קבר גר צדק, / ודמות לו כאבל ענק, המשרבב כפותיו לספקן; / עוד רגע ומלט אנחתו והתעטף בכאבו כי גבר [...]".¹²² ניתן לבאר את ההתמקדות בקבר הגר צדק בשיקוליו הספרותיים או הרעיוניים של שניאור, אך בציורי וילנה של הרמן שטרוק המלווים את הפואמה בהוצאה המיוחדת שלה,

120 קלויזנר ישראל, בית העלמין הישן. בסיפור המכיל זיכרון של בן וילנה: "[...] התפלל תפלת ערבית בצבור באוהל הבנוי על קברו של הגר"א שתשעה גאוני קבורים שם בשורה אחת, [...]"; ובהערת שוליים הוסיף: "בין תשעת הגאונים שתי נשים" (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' לט).

121 בסיפורי אותה תקופה עולה גם אפשרות אחרת שהייתה לארגון הקבורה. ראש קהילת וילנה ביקש ובעל החיי אדם (!!!). כעבור ארבע שנים הגיע האישור המבוקש, כשבאו לבשר לרב על השגתו, עסקו בלימוד המעשה שהיו חופרים באדמתו של רב נחמן במקום שהיה קבור שם, וגער בהם רב אחאי בר יאשיה על שהטרידוהו ממנוחתו. הרב ראה בכך רמז ממרומים המזהיר מפני טלטול עצמותיו (ישר, החפץ חיים, עמ' תתתנ"ב).

שורטטו בנפרד שני הקברים - קבר-אוהל הגר"א וקברו, למעשה העץ, של הגרף פוטוצקי.¹²³ אכן, בפועל היו הללו רחוקים למדי, אך הקורא מתבונן באותה יצירה (בין-תחומית) מבין את קישורם כהפגנת עיקר מהותו הסגולית של בית העלמין, ובמובן מסוים של וילנה היהודית כולה.¹²⁴

בהתייחס לדברים שנאמרו לעיל, ישראל קלויזנר יצר במדריך בית העלמין שלו קישור ספרותי בין הגר"א לגר צדק. הוא לא היה הראשון ולא היחיד; לחיבור הספרותי בין הגר"א לגר צדק פנים רבות, למשל במאמר של בן ציון דינור 'ירושלים דליטא' מייצגים שניהם 'דרך וילנאית': "הגר"א הוא סימלה של וילנה, סמל האמונה בכוח האדם, ביכולת ההשגה באפשרות ההשפעה של יחידים בתוקף התיקונים הבאים על ידי חכמים ומורים, גאונים ומאורות [...]". בהמשך הוא הולך ומונה רבים מנכבדיה של וילנה שהקנו לה שם עולם, והוא מסיים:

וגם המוטיבים היסודיים בספורים על הגר צדק הם מאותו טיפוס: כוח רצונו של הגרף הצעיר לבית פוטוצקי, התמדתו בלימוד התורה, ואמונתו בקיום המצוות ותוקף דעתו במסירות הנפש. הגר צדק הוא גיבורה האגדי של וילנה. אם תבוא לוילנה בלי מורה דרך, את העיר אינך יודע ורוצה אתה להכיר את 'פלאיה' ומכמניה - קח לך עגלון יהודי על-יד תחנת הרכבת, תסביר לו את מבוקשך ובעוד רבע שעה יביאך עד בית הקברות הישן ויראה לך את האילן הנוטה הצדה, כאילו כפף צמרתו ופרש זרועותיו לסור על המקום, ויגיד לך בחשיבות: 'פה, פה ינוח אפרו של הגר צדק' שנסרף על 'קידוש השם' ויספר לך על דרכו - והיא דרך וילנאית - דרך האמונה, הרצון, ההתמדה ומסירות הנפש.¹²⁵

פתיחה בגר"א, סיום בגר צדק, וביניהם מתמשכת 'דרך וילנאית'. זיכרון מן העבר הקרוב מובא בדבריו של יהודה ליב ביאלר בהקדמתו לאלבום ציוריו של אלכסנדר בוגן:

[...] העיר וילנא, ירושלים דליטא, העיר המעולפת אגדות ומסורת של דורות, עירו של רבי אליהו הגאון מוילנא, ומקום מנוחתו של אברהם בן אברהם, הגר צדק מבית נסיכים, שדבק בעם היהודי, העיר שעורגי גאולה התהלכו ברחובותיה ואנשי עמל תמימי דרך הצטופפו בסמטאותיה וקול תורה לא פסק

123 שם, עמ' יג, כא.

124 לפי תמונת שונות של קבר הגר"א ראו מחזיתו את העץ שעל קבר הגר צדק (דוברושיצקי וקירשנבלט-גימבלט, דמותם מול עיני, עמ' 59-58. גם בצירוף של שטרק נראה עץ בולט מאחורי הקבר.

125 דינור, ירושלים דליטא.

יומם ולילה מבתי מדרשיה; עיר של תלמידי חכמים, של סופרים ומשוררים, אמנים ולוחמי חופש [...].¹²⁶

גם הוא מעמיד את הגר"א מול הגר צדק, הפעם כצמד ישיר של סמליה הגדולים של העיר.

הנה כי כן, בתהליך שיסודו באילוצים היסטוריים מתקשרות לחלקת קבר אחת שתי דמויות המופת של וילנה במאה ה-18 שהטביעו את חותמן על דיוקנה של הקהילה. הכתובת בראש מבנה האוהל הנוכחי (לעיל) המדברת על הגאון והגר צדק, ואבן הזיכרון לבית הקברות הישן על שפת הוויליה המציינת את שני האישים הללו ('גדולי ישראל דער ווילנער גאון - אליהו בר שלמה קרעמער / דער גר צדק גרף וואלענטין פאטאצקי'), מעניקות ממד הצהרתי-הכרזתי עכשווי למציאות הזו. קשה לדעת כיצד יתפתחו הדברים בעתיד (בשלב זה שמעתי מורי דרך בוילנה המדברים על 'צוואה' של הגר"א שייקבר יחד עם הגר צדק!!!) אך ברור שמצב חדש זה מהווה מעין 'אישור' בשטח לתדמית של בית הקברות הישן ושל הקהילה בכללותה שמשוהו מהם דבק בבית העלמין הנוכחי.

קברי הצדיקים - ניסים בוילנה

קברו של הגר צדק בבית העלמין הישן מאופיין במדריך של קלויזנר בצורה ייחודית:

[...] קברו של הגר צדק הוא אחד המקומות, שאליו נוהרים יהודים ונוצרים ושומעים בהתעניינות מרובה את 'מעשה גר הצדק' [...] לאגדות מסביב לקבר זה אין קצה. על המקום שנטמן בו האפר [...] צמח וגדל עץ ענף שהתפתל מעל לארץ ושלח צמרת רבת ענפים השמימה. היו מראים על חלקי העץ המתאימים לרגליו, גופו, ידיו וראשו של הקדוש. העץ חי עוד לפני שנים אחדות, אולם אחרי שנגדעו שורשיו יבש ונצטמק. לפני עשר שנים הקימו אהל של ברזל על מקום הקבר ובו נמצא חלק של העץ. אהל הברזל לא יכול היה להציל את העץ ולהשאירו בחיים.¹²⁷

בעיקרו, תיאור זה חוזר גם במקומות אחרים. לעומת זאת, כשקלויזנר מתאר את קבר הגר"א, הוא מסתפק בהדגשת גדולתו. הוא פותח בהכרזה המייחדת את

126 א' בוגן, המרד.

127 קלויזנר ישראל, בית העלמין הישן, עמ' 44-45.

המצב הזה: "עומדים אנו כעת לפני קבר הגאון ר' אליהו"¹²⁸ ומיד 'עוזב את השטח' ועובר להדגשת הגדולה: "אחד הענקים הרוחניים הגדולים ביותר שקמו לנו במשך עברנו הגדול [...]", ומכאן ממשיך לסקירה היסטורית תמציתית תוך הדגשת מעלותיו המרובות מספור; בהמשך הוא מדגיש את הממד האגדי בזיכרונו: "על כשרונותיו ושקדנותו של הגר"א מספרים נפלאות. אישיותו של הגר"א מעולפת זר אגדות וקשה לפעמים להבחין בספורים על כשרונותיו עד כמה הן עובדות ומהיכן מתחילה האגדה"¹²⁹. כל זאת, על האישיות, אך על סגולות קברה לא נאמר דבר; הנפלאות נשמרו לקבר הגר צדק. במבט אל פועלו ההיסטורי של הגר"א היה בכך היגיון, אך הקושי העממי לקבל זאת ברור אף הוא. שמץ מן המתח באשר לדרך שבה יש להתייחס לגר"א בהקשרים אלו עולה אצל הביורגרף בצלאל לנדוי, אחד מחשובי הכותבים ברוח דתית-חרדית על אודותיו:

הגר"א היה מתנגד לביקורים על בתי קברות, ובאיגרתו למשפחתו מדרכו לארץ, הוא חוזר ומזהיר את אשתו ובנותיו 'זתשמור שלא תלך לבית הקברות כלל וכלל, ששם מתדבקים הקליפות מאד, וכל שכן בנשים וכל הצרות והעוונות באים מזה', אך היו שנהגו להשתטח על ציונו, אם בעת צרה ואם בשעת שמחה [...]. מסורות מופלאות היו מספרים בוילנא על זכותו של אותו צדיק, שהגין על דורו בחייו וזכותו קיימת לדורות הבאים.¹³⁰

'היו שנהגו להשתטח על ציונו' הינו יותר מאשר לשון המעטה גרידא! לנדוי, איננו מסתייג מפורשות; בניסוח חריף מעט יותר מגיב לאותם 'שנהגו להשתטח' אחד ממעריצי הגר"א שני דורות קודם לכן: "כנראה לא יבינו התמימים האלה כי רבם הגדול הזה שאליו יפנו לו היתה לאל ידו למחות בידם מעשות כזאת, כי אז בודאי נרתע מקברו לגעור בנזיפה על עושי מעשי בערות ותעלולי אוילות כאלה"¹³¹. ויודגש, בעל גישה זו אינו משולל אמונה והתלהבות מזיכרון הגר"א בשטח, במקום, נהפוך הוא, אלא שהוא מפנה את רגשותיו למקום התפילה והתורה - 'קלויו הגר"א' שהוא ייצוגו האמיתי (להלן). לעומתו, לנדוי ניסה לשלב איכשהו

128 קלויונר ישראל, בית העלמין הישן, עמ' 53.

129 שם, עמ' 54.

130 לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שלה-שלו.

131 יצקן, רבנו אליהו, עמ' 156. הוא מודה: "כמו כן חביב מאד ויקר בעיני בני עמנו בכלל ותושבי וילנא בפרט, מקום קבר הגר"א, הגל הקטן שבו נצפנו עצמותיו הקדושות" [...]. (עמ' 155). על גישתו המעניינת של כותב זה לכתיבת ביוגרפיה, ועל ניסיונו להתעלות מעל שפע האגדות המופרו, ראו בהקדמתו. לא נאריך משום שאנו עוסקים כאן במקומות.

בין הדברים.¹³² תהא חוות הדעת על עמדתו התורנית של הגר"א בנידון אשר תהא, בפועל, זכותו של אותו צדיק נקשרה פעמים רבות לענייני מותו ולקברו; ואם נסתפק ברסיסי דוגמאות, ידוע סיפור על דיבוק שברח מווילנא ביום פטירתו של הגר"א,¹³³ וסופר כי ר' צבי למפרט שקד על כתביו והפצתם נחלש מאור עיניו בשל כך, ליד ציונו של הגר"א פתח בתפילה נרגשת ועיניו התרפאו,¹³⁴ ועוד מעט מן המעט יובא גם בהמשך.

הנה כי כן, ההתמקדות בקבר הגר צדק העולה מכתובים כאלה או אחרים איננה התמונה המלאה של רוחו של בית הקברות; גם קבר הגר"א זכה להערצה מרובה. עד כדי כך גדלה הדבקות בקבר, שסופר על העולים לציון: "רבים ישפילו לעשות לרשום בקשותיהם על מצבת האבן בעט עופרת, עד שכל המצבה כולה, מראשה ועד סופה מכוסה ברשימות וכתבות מטושטשות, אלה כותבים ואלה מוחקים וחוזרים וכותבים"¹³⁵; ובין הדבקים בסגולת הקבר גם גדולי ישראל,¹³⁶ וגם וילנאים מן השורה, וכל זאת, הגם שנתלה בקבר זיכרון של פולמוס ומחלוקת נגד החסידות.¹³⁷

על הדרך שבה משתלב קבר הגאון בפולקלור, באמונה העממית ובאיזו אידיאולוגיה וילנאית מספר בן ציון דינור:

הנני נזכר באחד מביקורי על קברו של הגר"א. על הקבר מונחות פתקאות: איש איש ומשאלתו, אשה ותינתה. את חטאי אני מזכיר: לקחתי כמה מהן, לקריאה, לעיון. והפתקה הראשונה הייתה: 'אני מתפלל ומבקש רחמים, שתהיה לי הצלחה בבחירת ספרים טובים לקריאה. שלמה בן גיטל'. ושנים רבות שמרתי בארכיוני על פתקה זו שהייתה כתובה באותיות מאירות עיניים. היה בה הרבה מרוחה של וילנא ומקסמה המיוחד.¹³⁸

132 ההתלבטות עולה בהערות הרבות (לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שמה-שמו), וראו הסיפור על אמו שהתגלתה אליו אחרי פטירתה בבית הקברות. וראו בתוספות שהוסיף למהדורה הראשונה (עמ' שפור-שפו).

133 לנדוי, הגאון החסיד, עמ' רס.

134 שם, עמ' רסא.

135 יצקן, רבנו אליהו, עמ' 155.

136 סופר על החפץ חיים שביקש מבניו שיתפללו עבורו בעת מחלתו (ישר, החפץ חיים, עמ' תתפ"ז).

137 בניסוחו של ישראל קלויונר המספר על מות הגר"א: "[...] שמחת החג נהפכה לאבל בעיר. רק החסידים לא השתתפו באבל הכללי. להפך הם שמחו על שנשתחררו מאויבם הגדול. לפי סיפור אחד המתנגדים נתאספו החסידים מיד לאחר פטירת הגר"א וערכו משתה. הם נשבעו על קבר הגר"א בשעת הקבורה להנקים בחסידים" (קלויונר ישראל, וילנא בתקופת הגאון, עמ' 27).

138 דינור, ירושלים דליטא.

אמונה עממית זו וילנאית היא, ואשר על כן מבליטה מאוד את הרצון העז לקריאה ולדעת הרווח בה; אבל בצד ההשפעה על הפרטים, רווחה גם אמונה בהשפעת הקבר על ההיסטוריה. בצלאל לנדוי (לעיל) מספר שם את הסיפור על דרישת הצרפתים בימי מלחמת נפוליאון ברוסיה לפנות את בית הקברות כדי להקים מאהל בחורף לקראת חידוש המלחמה באביב. פתאום חל שינוי במהלך המלחמה, נפוליאון נאלץ להבקיע אל רוסיה, וליהודים הייתה הרווחה. חלק הלכו להשתטח על קברי הצדיקים ובמיוחד על ציון הגר"א. הניסיונות נוגעת, כפי שמיחוס לצדיקים לא-מעטים, גם בגופת הנפטר הדגול: רבי ישראל מסלנטר שהאזין לסיפור על ניסיון לחילול בית העלמין הגר"א, אמר ש'מאומת אצלו שגופו הקדוש היה שלם ללא כיליון'. התפיסה בדבר שמירת הגוף הפיסי לא הצטמצמה לימיו של סלנטר, ולנדוי ציין כפי שנאמר לעיל כי הדברים 'הוכחו' בהעברת עצמות הגר"א לבית הקברות הנוכחי (לעיל).

לעתים, הניסים שצמחו מתפילה על הקבר היו כרוכים בסיפור ריאלי. הנה, גיוס לצבא הרוסי היווה בעיה קיומית עבור יהודי רוסיה, בוולנה הפיתרון היה כרוך בתפילה על הקברים המפורסמים בבית העלמין הישן:

לפני כל גיוס היה הקלוז מתמלא נשים וטף שהיו הולכים קודם אל בית העלמין הישן להשתטח שם על קברו של הגר"א, על קברה של אם הגר"א ועל זה של הגר צדק, ואחרי כן היו באים אל הקלוז של הגר"א ומתנפלות אל תוך ארון הקדש בדמעות וצעקות קורעות לב ונפש. ביחוד נוראות היו יללות התינוקות שהאמהות היו מביאות אותם לבכות ולהתפלל בעד אבותיהם שנלקחו למלחמה.¹³⁹ גזירת הצבא שנגזרה בעלות הצאר ניקולאי הראשון (1827) מתואר ברשימות האוטוביוגרפיות של שמואל יוסף פין:

רעדה אחזה את כל בני קהל ישראל בעיר, מהומה ומבוכה [...] המונים המונים נהרו אל בתי הכנסיות [...] וחבורות חבורות הלכו אל בית הקברות אשר היה מחוץ לעיר להשתטח על קברי הצדיקים ואיש איש להתפלל בעפר קברי אבותיו וקרוביו [...] להודיע אותם את אשר נגזר על בית ישראל, ולהעיר ולעורר את המתים החיים והקיימים לבקש רחמים בעד החיים החשובים כמתים.¹⁴⁰ פין ממשיך ומתאר שם כיצד הגזרה הזו גרמה לפריחת לימוד התורה, גידול במספר הישיבות והגברת הרצינות בלימוד; פשוט פחדו להסתובב בחוץ! קרן התורה

עלתה ומספר הנחטפים הפוטנציאליים לעבודת הצבא ירד. במקרה זה, ניתן לסכם שכנראה היה זה נס טבעי מאוד. מונטיפיורי שהיה אהוד כל כך בוילנה, זיכרונו נשומר ודיוקנו שובץ בתמונות יחד עם זה של הגר"א (להלן). סימל ללא ספק את הסיוע בדרכים אנושיות; מונטיפיורי אינו נתפס כאישיות מעורבת בניסים אלא כאיש המעשה. אולם, בביקורו המתועד היטב בוילנה, לא החמיצה אישיות דתית זו את חווית התפילה על קבר הגר"א.¹⁴¹

התפילות בקברים נועדו גם לגונן מפני צרות אחרות שארבו לקהילה היהודית הגדולה; כך בתקופה רצופת הפורענויות של שלהי מלחמת העולם הראשונה: "באותו החורף [=תרע"ז] היו גם הרבה מודעות בנות בלי שם המעוררות את הקהל לחזור למוטב: לטבול, וללכת להשתטח על קברי הגר"א והגר צדק, להתפלל ולאמר תהלים בכל הקלוזים [...]".¹⁴² בתחום האגדה, שאלת הניסיונות מעוצבת כמובן בצורה חופשית יותר. ב'נס הדמעות' מתוך צרור אגדות וילנה שלו, מספר יצחק ברוידס על הצלת יהודי העיר מפורעים נוצריים שחשו לעיר בעטיה של עלילה. הוא מסיים:

[...] הסכנה ליישוב היהודי בוילנה הגיעה לשיאה. כשנודע הדבר לפרושים בקלוז הגאון - החליטו לגזור תענית ולילך אצל אל קברו של הגאון ז"ל להתפלל בציבור שהש"ת ירחם ויסיר את רוע הגזרה. [...] הכל כפי שנהוג ביום תענית. אחרי זה, לאחר התפילה, קמו כולם יחד, ועם השמש הזקן רבי ליפא ז"ל הלכו להתפלל על קברו של הגאון זצ"ל. [...] אותה שעה עצמה היו הפרושים עומדים כפופים על קבר הגר"א ומתפללים בלב נשבר שהש"ת ירחם בזכותו של הגאון הקדוש ויציל את יהודי וילנה מעלילת השקר שהפיצו שונאי ישראל בין עולי הרגל הנוצריים. נהרי דמעות נשפכו אותו יום מעיניהם של הפרושים. ובשעה שהתחילו אומרים פרק כ"ב מספר תהילות בן ישי ותלו עיניהם למרום לומר את הפסוק 'ה' הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה' - ראו פתאום והנה עב קטנה ככף יד נראית בקצה השמים, והיא גדלה הלך וגדול מרגע לרגע, ולא עברו רגעים מועטים עד שהשמים התכולים והבהירים נתכסו ענני כבדים ושחורים ונראו הברקים ונשמע קול הרעמים. והקולות חזקים והאורות מסנוורים עד מאוד. גשם חזק ניתך ארצה, כל רחובותיה הצרים של וילנה הוצפו מים רבים כמי המבול ואנשים היו חוצים בהם עד מותניהם ומבקשים להם מפלט. אין צורך

141 [...] בית העלמין ישן, שם התפלל ובכה על קברי הצדיקים הקדושים, ועל קבר הגר"א התפלל הוא עם לוי מליצו [=אליעזר הלוי] בתוך המענה לשון בקול רם [...] (האורח, עמ' 31).

142 לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 67.

139 לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 53.

140 פין, דור דור ודורשיו, עמ' 61.

לספר שהתהלכות התפזרו מיד ועימהן התפזרה הסכנה כחלום רע. וראו כל בשר כי לא ינום ולא ישן שומר ישראל.¹⁴³

הסיפור המאדיר את כוחו של קבר 'רבי אליהו', שואל מוטיב ברור מסיפור הורדת הגשם של 'הנביא אליהו', המגיע ממש עד כדי שימוש ישיר בלשון הכתובים ('עב קטנה ככף יד נראית בקצה השמים, והיא גדלה הלך וגדול מרגע לרגע, ולא עברו רגעים מועטים עד שהשמים התכולים והבהירים נתכסו ענני כבדים ושחורים')¹⁴⁴ הוא זה המסיים את סדרת האגדות שבספר. המשפט החותם הוא: 'וראו כל בשר כי לא ינום ולא ישן שומר ישראל'. אין לכחד, יש משהו מטריד בסיום האופטימי הזה של ספר שנדפס במדינת ישראל בהוצאת 'איגוד יוצאי וילנה והסביבה' שמחברו נפטר בשנת תש"ז (1946). אכן, וילנה של הגאון היא מקום מלומד בניסים; גם אם גדול הספק אם הגאון היה נותן יד לכך, וגם אם הנס הקשור לקבר קדוש המעוגן במסורת ובחיים, הצטמצם בעיקר לחתכים דתיים-חברתיים ספציפיים בעם ישראל, עצם הציפייה לנס במקום המזוהה כל-כך עם הגאון, היא טבעית. הנס העולה מהסיפורים והדיווחים צומח מהקברים הקדושים, אך מתייחס במישרין לבעיה מהותית של קהילה, שעם היותה גדולה וחסונה מבחינה רוחנית, תלויה הייתה בחסדי שלטון זר שלא תמיד מאיר לה פנים.

ציפייה לנס, פחות או יותר מהסוג הפוליטי, ליוותה את האירועים הדרמטיים של תחילת המלחמה; עם החזרת וילנה לליטא כתוצאה של הסכם מולוטוב-ריבנטרופ וקליטת פליטים רבים מפולין הכבושה בעיר, חשו בליטא באווירת הניסים המוכרת:

[...] העם היהודי ידע אף איך להודות ולהעריך את העם הליטאי, ובראשו את נשיא מדינת ליטא בשל יחסו האנושי לפליטים היהודיים בכלל ולפליטים בני התורה בפרט. רבותי! הבה נזכור ונדע שבכ"ז תשרי שנת ת"ש קרה לנו נס, נס גדול, הנס של וילנה. מי שענינו בראשו ראה ורואה כך את השגחת הבורא מתוך השגחתו את הבורא עצמו [...] יתקנו גדולי התורה שלנו תקנת חכמים בכדי להנציח את זכרונו של היום הזה כמו שעשו חכמי הדור בכל התקופות כשהבורא גילה לנו את השגחתו.¹⁴⁵

143 ברודיס, אגרות, עמ' 175-171.

144 בעקבות ספר מלכים א. אגדות נוספות על אליהו בוילנה, למשל, המפגש בין משה לאליהו בערב פסח, ביקורתו של משה, וסגוריה של אליהו; עמ' 67-71, ועוד להלן.

145 במקור: 'י' שמואלביץ, אידישר לעבן קובנה ט"ז בשבט ת"ש; הציטוט על-פי: קול, אחד בדורו, עמ' 325. זה עורר התרגשות גם בחוגים לא-חרדיים שהתנסחו כמתבקש בשפה אחרת; קובנר, ברשימה שנקראה

ואפשר, וביצט של וילנה' מהדהד סיפור נס אחר שעליו מדווח פין, שאירע בוילנה בעת הכיבוש הרוסי, הקשור לכיבושה:

[...] אמנם עד ארגיעה וצבאות רוסיא התחזקו ויכריעו את הקמים, ושערי עריהם נפתחו לפנייהם מקצה, וגם העיר ווילנא היתה כאחת מהם, כי ביום 7 יולי (כ"א תמוז) הניחו אליה הרוססים משני עבריה, יבקיעו אל העיר. וביום 30 יולי (ט"ז מנ"א) נכבשה לפנייהם. והנה ביום הבקיעם ראשונה ביום 7 יולי, נפלו שדוד מידי אנשי הצבא בשלשים איש מיהודים במגרש העיר זארעציא ולזכר נשמותיהם תקנו גדולי ווילנא יום צום ופדיון נפש ביום כ"א תמוז. אבל בהכבש העיר בידי חיל רוסיא ביום 30 יולי לא נפקד איש, וגם לזכר הנס הזה תקנו גדולי ווילנא על משך איזה שנים פדיון, ביום ט"ז מנחם אב, ויום תודה ותהלה [...].¹⁴⁶

הסיפורים מהסוג הזה ממשיכים למצוא מקומם בספרות המוקדשת לגאון דוגמת ספרו של לנדוי המוזכר כאן שוב ושוב; אולם, במציאות עידן הניסים תם, 'הנס של וילנה' התברר בסופו של דבר כמלכודת מוות לנמלטים אליה. ההכרזה על תום הניסים לא הייתה פשוטה, התקוות לא חדלו; כבר בשלב התארגנות הגטו ביקשו הווילנאים המיוסרים את קרבת הגאון. מספר אברהם סוצקובר על ערב יום הכיפורים שנת תש"ב:

הלכתי ברחובות הצרים. יהודים בקיטלים תחת הזרועות מיהרו אל הקלויזים. בכל החלונות הקטנים הבהבו נרות. בייחוד מלאה הייתה חצר בתי הכנסת. נחפזו אל ה'שטיבל' החסידי, אל בית הכנסת הגדול, וביותר - אל הקלויז של הגאון, כאילו שם יותר בטוח, שתתקבלנה התפילות.¹⁴⁷

אך היה אז מי שבכאב רב גילה כי קבר הגר"א איננו 'פועל' עוד, לא הוא ולא זכותו. רביעי ביולי 1941, ד"ר גרשוני - עסקן ציוני מוכר ומכובד, ניהל את הישיבה שנועדה לדון בצו הגרמנים להקמת 'מועצת יהודים':

'תקוותנו הייתה שהגזרות תפסחנה על ירושלים דליטא היות וכאן בוילנה היה מקומם של גר צדק ושל הגאון מווילנה. תקוות אלו לא התגשמו. עלינו להקים יודנראט ולמרות שאנו יודעים את הסכנה הצפויה לו חובה עלינו להקימו. לו

'וילניוס' בעיתון הנוער השומרי קאונס-וילניוס: "משום מה, הותיר הגורל אותך וילנה לפליטה גדולה, וכאודים מוצלים אסף לקרבך אלפי נפשות אמולות? / הגאה את, עיר ואם? / ראי הנה בנייך - מה שונים ורבים המה, מגודלי פאה, קפוטות שרופות ברוח, ומגולחי זקן, וחלוצים קשי עורף, שגנבו גבולות ובעיניהם מסדה" (ממעמקים, ינואר 1940, אצל: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 42). הדמיון לפואמה של שניאור - ברור.

146 פין, קריה נאמנה, עמ' 23-24.

147 גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 270.

הייתי צעיר יותר הייתי בעצמי מצטרף ליוזנראט לפיכך גוזר אני שכל אלו שיבחרו אסור להם לטרב הם מעמידים את עצמם לשירות'. בתום דבריו פרץ ד"ר גרשוני בבכי ויחד עמו רוב הנוכחים.¹⁴⁸

במבט מן ההווה לאחור, נוסחה פרימת הקשר רב־השנים לקבר הגאון כך:

בווילנה היהודית שקודם השואה - על אף זרם החיים המודרניים ששטף את רוב מניינה ובניינה - נותר יחס מיוחד של כבוד כלפי עברה המסורתית וכלפי מערך הדימויים שנקשרו בה. מסורת וילנאית קדומה גרסה כי כאשר עוזב אחד מבני העיר את מקומו הוא בא קודם יציאתו אל קבר הגר"א, נפרד ממנו ואף נוטל עמו את ברכת הדרך. לרבים מיהודי וילנה - מאמינים אדוקים וכופרים בעיקר, 'ארוכי הזקן ומגולחי הפאה' [= ציטוט מהפואמה של שניאור] - לא הספיקה השעה כדי להיפרד מהרב הגדול. חייהם נטרפו בכף הדמים של הנאצים ועוזריהם הליטאים - בגיא ההריגה שבפונאר, בגיטו 'הקטן' ו'הגדול' [...].¹⁴⁹

אכן, זיכרון הגר"א חינוך לביטחון בנס. אבא קובנר, שווילנה הייתה עירו ומקומו במובן העמוק של המושג, מביא במסתו שנוכרה לעיל סיפור ידוע (לישראל קלויזנר גרסה קצת יותר מתונה לכך;¹⁵⁰ ראו גם להלן). על מלחמה בוויילנה בסוף המאה ה-18:

בערבו של יום אלול עת החמה אספה בשוויון נפש את קרניה מעל פני סמטאות היהודים הרחוסות, מלאה עדת מתפללים שלימה את היכלו של בית הכנסת הגדול. מבחוץ השתוללה המלחמה. מלחמה זרה. ובבית הכנסת פתחו בהקדם בתפילות ונתנה תוקף לקול רעמי התותחים. הלבבות בוודאי פרפרו מפחד, אך יחד עם העדה - ממנה ובה - התנשאה כתורן מפרש דמותו של צדיק, הגאון ר' אליהו. כאשר פגז של תותח פרץ את גג בית הכנסת, הרים הגאון את ידו מבעד לטליתו והפגז נשאר תקוע בחלל של הגג ולא נגע לרעה במתפללים.¹⁵¹

קובנר אינו צריך לפרש יותר, כל קוראיו מבינים, מתי היה נס ומתי - לא. משחדלו הניסים, נשא המפגש של וילנאים עם הגר"א אופי אחר. הוא מובע ב'בלדה על הגאון מוילנא ופרטיזן יהודי' של פרץ מירנסקי (תרגם אברהם שלונסקי):

ליל. / אין קול ואין גשם עיר וילנא מוטלת. / נפוצה בדמי כל סמטה עקלקלת /

148 ארד, וילנה, עמ' 62.

149 אסף, הגאון מוילנא.

150 קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 29.

151 קובנר, על הגשר הצר, וראו גם עמ' 129 הערות 2-3. סיפור התותח: הגר"א קרא ממור 'ענך ה' ביום צרה'; הפגז פגע בגג, והגר"א קרא: 'בטל, בטל'. בזמן שהיהודים התכנסו קרה מאורע אחר אציל פולני פתח בפני הרוסים את שערי וילנא (לנדי, הגאון החסיד, עמ' רסא).

רובים ינצורון / והתיל / מולד בדמיו מתבוסס ושותת. / אחר - לבנה מתאדמת לפתע / מתחת, / שקוע בחושך ומת, / שרוע הגטו. [...] רק בחצות, בדמדומ השחרים ותכולם, / מעוטף בטלית בא מבית העולם / הגאון, / הגאון מוילנא. / הוא ניצב במקומו שבכותל מזרח / ופניו מערבה יסבו / והוא מקלל, מקלל, מקלל, / וזקנו מדובלל ודמעה בו את כנופיות הזדים יקלל / ששקצו מקלטו וטמאו / [...] עבשו סמטאות, וצופה מעות / פרצופן משרפות ומפחד / טירה שבהר כלפי שמיא מטחת / את נס צלב הקרס בשאט. / עם הר הצלבים מוצלבת, נוהרת / וליקה, וכמו במנוסה / ובבית העולם הישן את ההרס / בסתר הלילה כיסה. / שומם הוא זה בית העלמין וקרח / מפולת ותל חרבות / אל אוהל נטמן הגאון בו מגיע / יום־יום יהודי ערירי / קללה על שפתיו מחלחלת / יגון בפניו לא־נוחם / ותחת כנפי מעילו - מאכלת / [...] זומנו מול האוהל השניים גם יחד / הגאון ואותו יהודי / 'מי אתה היהודי' - שאלהו / הגאון - 'אי הגעת הלום?' / על סביבך שיעוץ הכליה הוא / ומי הצילך כאן בסודם? / מה החיה מה קיים ועד הנה / מה פדה נפשך מאובדן? / השיב היהודי לו: / 'רבינו / אני פרטיזן!' [...].¹⁵²

הנוף הווילנאי שתואר אצל שניאור בתמהיל של הערכה וחשש, מופיע כאן כמתריס כלפי מעלה; הצלב, שניתן היה, איכשהו, להכילו בתדמית היהודית של הרובע היהודי, הצמיח 'קרסים' - עתה הוא צלב הקרס, הר המבצר - סימלה המובהק של וילנה הוא נושאם - 'טירה שבהר כלפי שמיא מטחת / את נס צלב הקרס בשאט' (סמוך לו 'הר הצלבים', פרק ב). הגר"א אינו עושה עוד ניסים, הוא מקלל; במקומו בבית הקברות - אינו יכול עוד לשהות, במקומו בבית הכנסת, שם בהינף אצבע עצר פגז תותח, איננו יכול עוד לפעול, קללה של חוסר אונים נמלטת מפיו של סמלה הגדול של וילנה. מרכז הכובד בוויילנה ההרוסה הוסט אל הגיבור החדש - הפרטיזן היהודי בצבא האדום החוזר אל עירו החרבה השוממת מיהודים, אך משכיל לשמור במשהו על כבודם.

אבא קובנר ב'כל שבא אצל' מזכיר את המנהג הווילנאי לבקש מהגר"א, וגם להיפרד מהגר"א:

כל שבא אצל קברו של אליהו, הגאון / מוילנא, משתטח שם וזוכה / בחסד הגאון / דווי - ברפואה שלמה, עקרה, / בהיפקדות. ומרודים גמורים / באמרת פרנסה. / חרסים רבים ומשונים לגודל / עוטפים את קברו של הגאון / שמרובים ומשונים הבאים / וכל שבא / נצרך. מניח פתק ובקשה. / עלי, משום מה, נאסרה

152 שלונסקי, שירי הימים, עמ' 137-141.

הגישה למקום הקדוש / שלא אראה איך צועק הצער / או משום שהייתי נער. / רעי משתאים עכשוו שאני / מתקין עצמי לעליה לרגל לאוהלו, / שהרי פרנסתי מצויה, אשתי ילדה, / פצעי, אומרים, העלו ארוכה, ואיני / חסר כלום, בפירוש כלום, / מלבד את התקווה.¹⁵³

בסיכום פרשת חיים סוערת, כשעולים זיכרונות הנעורים שכלו בעשן, נקשרת הפרידה של קובנר מהגר"א באובדן התקווה; אז, כשהגר"א עדיין 'היה' - הייתה תקווה. לא רק קובנר נפרד מהגר"א, בן דורו ומקומו מרדכי טננבוים-תמרוב - דמות מופלאה, שמצא את מותו במרד גטו ביאיסטוק, כותב על עזיבת וילנה: "[...] כפי שאתה רואה שניתי את מקום מגורי ועזבתי את הגאון כעת הנני מתגורר ביחד עם שארית הביאיליסטוק [...]"¹⁵⁴. טננבוים עזב את הגר"א ונפל בקרב, רבים הם שעזבו את הגר"א לפונאר.

דמות מופלאה כזו של הגר"א לא יכלה שלא ליצור מיתוס המזין את הפלא. כשהתערב המיתוס בהיסטוריה האמיתית שלו ושל התקופה לא נותרו המדענים והחוקרים שוויו נפש; הוא נדחה בביקורתיות! כך עמנואל אטקס בספר שיצא לאור בסמיכות ליובל המאתיים לפטירת הגר"א: "מתברר שבמקום שבו מוסיף המיתוס של הגר"א למלא תפקיד חיוני ולשמש מוקד להזדהות, אין ההיסטוריה הביקורתית בבחינת אורח רצוי"¹⁵⁵. אטקס מפרך את נכונות הדימוי 'הידידותי' של הגר"א, במיוחד בהקשר של המאבק הלא-פשוט בחסידות; אכן, מנקודת ראות חסידית ולא רק ממנה, ובמיוחד ממרחק הזמן, מעורר הגר"א בקנאותו חוסר נחת מרובה,¹⁵⁶ והמיתוס במגוון דרכיו בא להשיב על כך. המיתוס שנזכר לעיל כלל לא נגע בשאלות היסטוריות סבוכות, הוא נתן מענה לצרכים אנושיים פשוטים והקנה זהות לירושלים דליטא. הוא נעלם, לאו דווקא בגלל המחקר, אלא בגלל שריפת גטו וילנה, הרס בית הקברות ובית הכנסת הגדול שלה. נרות ספורים ופתקים באוהל הגר"א בבית הקברות הנוכחי המסודר והנקי בדומבובקה, והביקורים הרבים במקום בהווה, מלמדים שעדיין כוחו לא תש.

153 קובנר, שירים, ד, עמ' 44-45.

154 דבורצקי, במרי ובשוואה, עמ' 166.

155 אטקס, יחיד בדורו, עמ' 130-163, הציטוט מעמוד 163.

156 בסקירות מדעיות בצורה כזו או אחרת לא התעלמו מכך. כך בספרו של ש' שכטר (תרגם ש' ארנסט): "כאב וכבעל היה, כנראה, קשה וקפדן. ממקורות שונים יודעים אנו כי משפחתו סבלה לעתים רעב ומחסור מרוב שקידתו על התורה. ובכלל היה הגר"א בעל אופי חר צדדי, סגפן קשה וממית עצמו באהלה של תורה. וכשם שלא דאג לעצמו, כן לא דאג גם למשפחתו. עוד קו קשה באופיו של הגר"א נתבלט במלחמתו עם החסידים [...]" (לבני, ירושלים דליטא, ב, עמ' רטז).

זיכרון הגר

אם בדרך זיכרונו של הגר"א מעורב המיתוס, זיכרון הגר צדק - גם אם יש רקע היסטורי כלשהו לדברים - עיקרו מיתוס.

לפי המסופר, הגרף ולנטין פוטוצקי הועלה על המוקד בוילנה ביום טוב שני של שבועות תק"ט (1749). עוד מסופר כי אפרו נאסף על-ידי יהודי וילנאי, אליעזר שישקעס שמו, שהתחפש לנוצרי, וביקש רשות מהתליין לאסוף אפר. האפר ועמו אצבע אחת של הקדוש נקברו בבית העלמין של הקהילה, ובמקום צמח עץ שהתפתל ושלח השמימה את פוארותיו. בבית הכנסת הגדול בוילנה היו מזכירים את נשמתו בכל יום שני של שבועות.¹⁵⁷ אלו עיקרי הדברים; ומפני שהראשון שסיפר את הסיפור - לדבריו מצאו בכתב יד עברי - היה הסופר הפולני י' קרשבסקי בשנת 1841, מקשה פער הזמן מן האירוע עד לכתיבתו לקבלו כמקור היסטורי מהימן, אם כי אין מקום לשלול כליל את דבר קיומו של גרעין היסטורי. אכן, כבר בספרות ההיסטורית ('היסטורית' - במובנים שהיו מקובלים באמצע המאה ה-19), הראשונית על וילנה היהודית, נמנעו מלהרבות דברים על האירוע הזה. מגמה זו מתחילה אצל שמואל פין, המקדיש לו את השורות הבאות, וזאת בעקיפין, אגב דיון בקדוש אחר מליטא - הרב מנחם מן:¹⁵⁸ "[...] ועמיתו בחסידות ובטהרת הקדושה הרב ר' אברהם ב"ר אברהם, הנלווה על בית ישראל, ועלה כליל ביום שני לחג מ"ת [=מתן תורה] שנת תק"ט".¹⁵⁹ בדברים שנכתבו על הפרשה בדורות האחרונים, הגר צדק זוכה לסקירות בספרות על גרים,¹⁶⁰ וכן זכה לערך באנציקלופדיה העברית,¹⁶¹ אך ברגיל אין מקשרים אותו לתהליכים היסטוריים שהתחוללו במרחבה של וילנה. זאת ועוד, בספרות המחקרית הרגילה לא מרבים לעסוק בזיקתו של הגר"א לגרף פוטוצקי,¹⁶² והוא הדין גם בספרות למגוון סוגיה העוסקת בתולדות חייו של

157 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 79.

158 לפי המסורת ר' מנחם מן מויוון - עיירה בפלך קובנה נשרף על קידוש השם בי"ז בתמוז תק"ט היא השנה שבה נשרף גם הגרף פוטוצקי. הוא ניסה להציל מפוגרום מתוכנן כליל הושענא רבה; החביאו צלם תחת ארון הקודש, והוא פנה להגמון כדי לדווח, אך זה הרגו. כליל הושענא רבה אמרו לזיכרו טליחות בבית הכנסת הגדול בוילנה (לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 56).

159 פין, קריה נאמנה, עמ' 125.

160 סקירה עליו: נחמני, הגרף פוטוצקי.

161 ערך: פוטוצקי, אנציקלופדיה עברית, כרך כז, עמ' 356, ירושלים תשל"ה.

162 עמנואל אטקס עוסק בדמות ובדימוי של הגר"א מתוך ההקשרים החשובים העומדים ברום עולמו, בספרו (אטקס, יחיד בדורו, עמ' 247-260), יש פרק מרתק לטעמי: 'תורה ויראה במשנתו ובדרכו של הגר"א'; החותם את הספר; התנתקות מוחלטת מן העולם, חסידות ופרישות קיצונית, עדיפות מברעת של הלימוד על בקשת המצוות והיראה. הוא אינו מזכיר את הגר צדק, אבל דימוי נוצר גם על-ידי הקבורה המשותפת באותו

הגר"א.¹⁶³ אחד מהסיפורים היחידים הקשור בשניהם הוא ביקורו של הגר"א את הגר הצדק הכלוא בבית הסוהר בטרם הועלה למוקד והתנגדותו של הגר להפעלת שמות קדושים מצד הגר"א כדי להצילו;¹⁶⁴ לפי הסיפור, הגר"א התרגש למשמע מסירותו של הגר צדק, שיגר אליו את עידודו ואיחוליו להחזיק מעמד, ואף הביע נכונותו להפעיל את כוחו האלוהי בכל הקשור בשמות הקודש; אולם, הלה בגודל מסירותו לערכיו סירב שישונו למענו סדרי עולם. לפי מסורת אגדית אחת ביקרו הגר"א בכלאו והשווה אותו לר' עקיבא; הגר הצטער שאין לו ייחוס אבות, אך הגר"א הראה לו שה' הוא ייחוסו. סיפורים שכאלו אכן סופרו, אך בסך הכול, אין נוכחות חזקה לסיפורי הגר צדק במסכת חייו של הגר"א. יחד עם זאת, מן הראוי לציין כי לנדוי שנגע מעט בסיפורים אלו, הוסיף אמירות רבות של הגר"א בשבחם של גרים המתקשרות בעקיפין לנושא דידן.

גם סביב המתתו של הגר צדק נוצרו אגדות (סופר על אילמות בקרב מי שצחק בעת מותו, ושרפת בתייהם של מי שסיפק עצים למוקד; העיקרון - מידה כנגד מידה). אך עיקר זיכרונו של הגר צדק קשור בקברו ובעלייה לרגל אליו. בתיאור וילנה ב'פנקס הקהילות' מסופר קודם על קברו, וממנו משתלשל המעשה: הניסוח כך: "בבית העלמין הישן בוויילנה קבור על-פי המסורת גר הצדק אברהם בן אברהם. [...] ר' אליעזר סיצקס מוויילנה שהיה חסר זקן, התחזה לנוצרי ופדה בכסף מקצת אפרו ואצבע ששרדה מן האש הביאם לקבר ישראל בוויילנה (בלא מצבה ובלי ציון שמו) ועד היום משמש הקבר מקום עלייה לרגל [...]"¹⁶⁵. היו נוהגים לעלות לקברו בוויילנה בתשעה באב ובימים נוראים, וגם בשאר ימות שנה ללא קשר למועד מוגדר. במבט אל וילנה היהודית שחרבה מועלים תיאורי זיכרון מהסוג הזה:

במקום שנטמן בו האפר הקדוש צמח וגדל עץ ענף שהתפשט כלפי מעלה, ושלא צמרת רבת ענפים השמימה, ועל ענפי העץ הזה היו מראים את החלקים המתאימים לרגליו ולגופו ידיו, וראשו של הקדוש. אף אהל ברזל הוקם על מקום הקבר, ועד השואה נמנה קברו של גר הצדק בין המקומות שיהודי וילנא היו נוהרים אליו ומזכירים את זכרו בקדושה ובאהבה.¹⁶⁶

בית עלמין, והסיפורים על כך משפיעים לא-פחות ממאמר או ספר. שילוב היראה עם הלימוד מתאים עקרונית למבט אל החיים של הגר צדק, כך על כל פנים בחלק מסיפוריו.

163 מרקוס, עולמות טמירים, עמ' 9-10.

164 הסיפור עצמו: לנדוי, הגאון החסיד, עמ' נה-נו; ראו גם: עמ' סו, הערה 16.

165 פנקס הקהילות, פולין, עמ' 35.

166 נחמני, הגרף פוטוצקי, עמ' 149.

בדרך כלל זכה הגר להערצה רבה, אך היו מן המשכילים הקיצוניים שראו את הדבקות בסיפור שכזה כמעין חציצה לדרך הרציונאלית שאחריה שיחרו. כך כתב בנימין מנדלשטם בשלהי המחצית הראשונה של המאה ה-19: "ומדוע זה אחריו ירוצו ואליו ישתחו, והנך רק כצל עד, וכענן כבד לכסות מהם את הוד שמי המדעים, ויפעת שמי החכמה".¹⁶⁷ לעניינו החשוב הוא שהוא לא רק מתריס נגד השמעת הסיפור, אלא גם נגד ההליכה ('ירוצו') למקום הקבר!

העץ שגדל על קברו מתואר ביד אמן בעטו של זלמן שניאור בפואמה 'וילנה': "[...] ואותו האילן הקודר ונפלא על קבר גר צדק / ודמות לו כאבל ענק, המשרבב כפותיו לספקן / עוד רגע ומלט אנחתו והתעטף בכאבו כי גבר [...]".¹⁶⁸ עץ זה אכן נתפס כבעל חיות משלו; צורת אבל הייתה לו, כביכול, הביע צער על כל מה שקרה לבעל הקבר שמעליו צמח, והתאבל על צרותיו של עם ישראל; אך העץ נקשר לא רק לעבר ולהווה, הוא נחון גם ביכולת פלאית לחזות את הצפוי לעם ישראל. להלן נוסף פרטים על בית העלמין הישן וביניהם על אודות הניסיונות לפגוע בעץ, אלו בוודאי הוסיפו להדרת קדושתו ולרום מעמדו הסימבולי.

העץ שעל הקבר היווה את ייצוגו הבולט של זיכרון הגר צדק בנופה של וילנה, אך לא רק הקבר הממשי הותיר את חותמו של הגר בעיר; 'חדי רואי' כולמן שניאור גם יכלו לזהות, לא פחות ולא יותר מאשר את עקבות העלאתו למוקד: "אהבתי את המראות מראש הר היכל - רמתך / מגדלים ורחובות נעלמים בתוך אבק זהב מרחף / הלא הוא אבק האגדות הנישא באווירך עד עתה / הזהו עשן גרף פוטוצקי המעונה הנשרף לעולה? [...]"¹⁶⁹.

בסיפור 'לא יאה לוויילנה' מספר אברהם קרפינוביץ' על עולם תחתון יהודי בוויילנה של ראשית המאה; עולם תחתון שבהיותו יהודי ווילנאי שזור בו לדעת המחבר יותר משמינית של חסד, ובסופו של דבר הוא מגלה חוסר אונים כלפי תוצאות המעשה הנפשע, ובכך משקף ומסמל - הגם שבדרך פתלתולה - את המצב היהודי בכללותו.¹⁷⁰ מדובר בסיפור על חטיפת ילד, פשע שהוא חידוש גמור בין פושעי וילנה, והוא בעצם רעיון מיובא מאמריקה; משהתקבל בין פושעי וילנה

167 מנדלשטם, חזון למועד, עמ' 15.

168 שניאור, שירים, ב, עמ' 358-359.

169 שניאור, שירים, ב, עמ' 360.

170 במציאות, עולם תחתון זה התנהג כ'מקובל' בנסיבות זמנו ומקומו; על אירועים שונים ראו בחתימת ספרו של ישראל קלויזנר (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים) שבחר לסיים את ספרו דווקא בעולם התחתון.

היהודית, עולה השאלה ה'טכנית' כיצד יינתן הכופר בעד החטוף בעיר צפופה ודחוקה כווילנה היהודית, שבה אפשר, בדוחק, להחביא את החטוף, אך קשה שבעתיים להגיע לסיכום על מקום למתן הכופר. התשובה לשאלת ה'היכן?' היא: "[...] שישים עשרת אלפים רובל ב'אוהל' של ה'גר צדק' בבית הקברות הישן ואז יחזירו לו את הילד, ולא... [...]"¹⁷¹. באופן מוזר, שיש בו יותר משמינית מן האירוניה, קבר הגר צדק נתפס כמעורר אמון בצורה כה חזקה עד שאין ספק לכאורה כי בהתייחסם למקום קדוש זה הכול יעמדו בדיבורם. דווקא על רקע ההיפוך האירוני של מעמדו של הקבר - מקום קדוש המוסכם גם על עבריינים, עולה מעמדו הנערץ בין אנשי העיר לסוגיהם ולמיניהם; אם כי עממיותו, כך עולה, פוגמת בו.¹⁷²

סוף דבר, זיכרון הגר קשור למקום; ממקומו בשולי בית העלמין הישן, ומן העץ שאפיין מקום זה נדד הגר לשכנתו של הגר"א בבית הקברות החדש (לעיל). כאן נתלכדו זיכרונם של איש הרוח הגדול שהותיר אחריו תורה שבכתב (נכתבה אחרי מותו) ותורה שבעל פה, ושל אידיאליסט שזיכור כמוסר נפשו עד כלות; עץ מיוחד לא נוכח שם.

אגב, וילנה ידעה באותה העת עוד אירוע של העלאה על המוקד - של הקדוש מנחם מן מוויזון; טיבו המדויק של 'חטאו' של הקדוש לא הובהר, אך מקובל לייחס לו ערך היסטורי העולה על זה של סיפור הגר צדק. אשר לזיכרונו, הוא לא נותר בהקשר של מקום - קבר וכדומה, אלא בתפילה מיוחדת שנישאה בבית הכנסת הגדול, ונרשמה בספר התפילות שהופקד בו.¹⁷³

לנוכח פסל הגר"א

הרעיון לבקש את מראה פניו של הגר"א איננו מתחיל אצל העומדים לנוכח פסל מחצית הגוף הניצב בסמוך למקום השולהויף שלא נותר ממנו זכר. מי שתוהה אם זהו היה קלסתר, נזקק בהכרח להשוואה לאחד מציווריו המרובים. הפסל בוודאי שונה בהרבה מהציוור היחיד המיוחס לזמנו של הגר"א, שצויר על-ידי סטודנט נוצרי - ציוור עדיין לא היה משלח יד נפוץ בין יהודי מזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-18 - ונתרם למוזיאון אנ'סקי בוילנה בשנת 1923 (להלן).

רבים ציירו את גדולי ישראל; דימו לראות בפניהם זיו אלוהי כלשהו, איזשהו רסיס מאיקונון של מעלה; ולכן, במהלך הדורות הרבו לצייר גם את הגר"א. דיוקנאות שלו היו נפוצים ביותר בהקשר הווילנאי. הנה, בפואמה הידועה של שניאור 'וילנה' (תרע"ז) מדובר על תפוצתה המרובה של תמונה מיוחדת: "ופני אליהו הגאון ופני מונטיפיורי הנדיבים / מקבלים פניך ברחמים בעברך כל מפתן יהודי"¹⁷⁴. כאן המקום להעיר כי בהקשר הווילנאי מונטיפיורי זכה להוקרה בלתי רגילה. בעוברו דרך וילנה בשנת 1846, ניסה לסייע ליהודים הנאנקים תחת עול גזירותיו של הצאר ניקולאי הראשון.¹⁷⁵ צירוף שני הגיבורים היהודיים - גדול התורה ואיש המעשה, איננו מובן מאליו, ואין זאת אלא שחבוייה בציוור המשותף מעין קריאה להשלמה בין איש הרוח המזוקק לבין האישיות הציבורית רבת הפעלים; מן הסתם כך הבינו זאת בוילנה.

האופן שבו שיערו והבינו את קווי פניו של הגר"א שבוטאו בציווריו, עולה במחקר.¹⁷⁶ במאמר בנידון,¹⁷⁷ עומדת רחל שנולד על תפוצתו של דיוקן הגר"א ועל השינויים בעיצובו בהקשרים תרבותיים היסטוריים שונים. כללית, שיוו לו צביונות מצביונות שונים ומציווריו ניבטים פני רב משכיל, נושא חוכמות חיצוניות, בצד

174 שניאור, שירים, ב, עמ' 358. כץ, תרבות יהודית, עמ' 139.

175 קליוזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 303-326, במיוחד עמ' 323; קליוזנר ישראל, תולדות היהודים בליטא, עמ' 92-95. ראה בהרחבה ובדוגמאות חיות: ורסס, וילנה ותושביה היהודים, עמ' קצח-רג.

176 ש"ח קוק כותב: "[...] אגדה שנשמעה בליטא כי אחד מתלמידי הג"א היה מחונן בכשרון ציור, והוא הצליח לצייר בפרוץ תמונת הגר"א בשבתו בחדר עבודתו וכותב הגהותיו לתלמוד, רשימת עפרון זו עובדה ונתפרסמה בתמונת הגר"א [...]" ; הוא דוחה אגדה זו בהישען על כל מיני סימנים חיצוניים בעיקר של סביבת העבודה. "[...] אף אם נאמין לאגדה הנזכרת ברור דבר שהתמונה עובדה באופן כזה שהטפל מרובה על העיקר, והזיוף בולט לכל עין בוחנת" (קוק, מחקרים ועיונים, עמ' 184-185). אינני בא לחפש זיופים; לדידי, דווקא אגדה כזו מעניינת מפני שהיא מנסה לאחו את הדמות במציאות.

177 לקראת שנת המאתיים לפטירתו יצאה חוברת-קטלוג: 'אדרת אליהו - הגאון מווילנה - דמותו והשפעתו' בהוצאת בית התפוצות על שם נחום גולדמן (עורכת: רחל שנולד). בחוברת המהדורת נכלל מאמרה של רחל שנולד 'פני אליהו: דיוקן הגאון מווילנה באמנות העממית' (שנולד, פני אליהו, עמ' 35-45).

171 קרפינוביץ, סיפורי וילנה, עמ' 12. על הרקע ההיסטורי לפרשה ראו: קליוזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 666-670. הוא לא התייחס לקבר הגר צדק. כנראה תוספת ספרותית שלעניינו היא חשובה מאוד.

172 דוגמה נוספת, שממש מגחכת את העץ, בסיפור 'בין דרי מטה': "[...] בגמרו את 'סדר היום' שלו יצא מאוהל הגר"א הלך להשתטח על קברות הגאונים ר' משה רבקה בעל 'באר הגולה' ור' אברהם דניצ'ג בעל 'החיי אדם'. טען, צחק, צעק, כבה, הטיף להם מוסר על שום מה ולמה הם שוככים להם במנוחה כ'פריצים' ואינם עושים כלום ואינם משתדלים לפני בית דין של מעלה בעד אחינו בני ישראל האובדים והנרדמים הנמקים בענים ובגלותם. בינתים התאסף קהל גדול הבא לבקר בבית הקברות בתשעה בא לפי המנהג, אז טיפס זלמן יצחק ועלה על ראש האילן האגדתי שעל קברו של ה'גר צדק' [...] ומעל ראש האילן הזה פתח זלמן יצחק בנאום וישפך את מררתו על החיים ועל המתים [...] כה אמר זלמן יצחק המשוגע דמתא 'וילנה רבי, קפץ מעל האילן ויברה לאהל הגר"א להתפלל מנחה בציבור' (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' לט-מב).

173 פין, קריה נאמנה, עמ' 125; קליוזנר ישראל, תולדות היהודים בליטא, עמ' 51.

פנים המשקפות את הדימוי העממי מסורתי. במבט לקורות החיפוש אחר הדמות, מתברר כי לא רק יהודים גילו עניין בדיוקנו של הגר"א; על-פי עדות של חייקל לונסקי (המוזיאון היהודי האתנוגרפי על-שם אני-סקי בוויילנה), אמן פולני שרטט בעיפרון את הדיוקן כבר בחייו של הגר"א, ועל פי הרישום צייר ציור שמן. עקבותיו של הציור אבדו במלחמת העולם השנייה, ונותר רק צילום שלו מ-1935.

עד כאן לגבי הדמות וגילומיה בציור. אשר לפסל, משך חייו איננו ארוך, אך נסיבות בואו לעולם זכו למספר גרסאות. כללית, קיבלתי את הדיווח הבא:¹⁷⁸ הפסל הליטאי ואלאיטיס פיסלו ב-1957, ביזמתו ומתוך תחושת כבוד ליהדות. הפיסול נעשה במחתרת במבט בסקיצה מבעד 'חור המנעול' כדי שלא לעורר חשד. הוא לא פרסמו במשך השנים, והוא אבד. אחרי שנות דור, משקיבלה ליטא את עצמאותה, הועתק על פי דגם שנותר, ומשפחתו תרמה את הפסל לקהילה היהודית. הוא הוצב במקום המשמעותי כל כך, לא הרחק מביתו של הגר"א ובסמוך למקום השוליהוף שבו היה בית הכנסת שבו התפלל (להלן). בעת הקמתו התעוררה התנגדות להצבתו מצדם של גורמים שונים בקהילה ומחוצה לה (בהקשר זה הוזכר ישעיהו אפשטיין שנתפס כקשור לקהילה ומכובד עליה, שתרם לאנדרטה בפונאר ולאנדרטאות במקומות נוספים). הנימוק העיקרי להתנגדות היה נעוץ בסיבות דתיות. אכן, אם היהודות כבר הסכינה לציורי קדושים, פיסולם עדיין איננו מוכן מאליו. יתירה מזאת, פיסול במחתרת בסביבה שאינה מכירה את החומר האמנותי על הגר"א, איננו - כך מסתבר - סגולה לדיוק (עד כמה שדיוק בכלל אפשרי כמעט מאתיים שנה אחרי מותו¹⁷⁹).

לדעת רבים הדמות משונה, והיא הזכירה לתיירים רוסיים את זו של קארל

178 בעיקרו על-פי יולק גורביץ. גרסה שונה לבני מר: "במשך רחוב היהודים ניצב בית ועליו לוח הזיכרון: 'הגאון מוויילנה, אליהו, חי בבית הזה, שניצב כאן, ולידו פרוטומה של עברקן. ד"ר רחל מרגוליס, שהייתה פעילה מאוד בהנצחת יהדות ליטא מתחילת הפרסטריוקה ועד עלייתה לישראל, גילתה לי בסוד שהפרוטומה הזאת נמצאה במחסן סמוך של בית הספר לאמנות; תלמיד ניסה לפסל בשיש את מרקס, ובחיפוזן הוצב הראש הזה על כנו של הגר"א" (מר, עומדות היו רגליי). הדיווח ב-

however, [...] "הוא כדלהלן: Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture, Vilnius 2006: the original sculpture did not survive. Sculptor Mindaugas Snipas has reconstructed it on the basis of old photographs of the original bust [...] (p.12)

הוא מקפיד לציין כי הלוח הוצב על ידי משרד התרבות של ליטא.

179 גם ביובל המאה קרה מעין זה. במלאת מאה שנים למות הגר"א הפיץ בית מסחר בוורשה את תמונת הגר"א במודעת הפרסומת צוין כי 'ריבנו אליהו יושב על שולחן הכתיבה וספריו עומדים מכל עבריו [...] מורה השעות על הקיר עטוף בטליתו, תפיליו על ראשו והוא עסוק בתורה; לפי מ' גרץ בשם 'קני ליטא' התמונה צוירה על ידי פרוש אחר מתלמידיו ר' שמעון מוזגאר (ההד, אדר תרצ"ז עמ' לב). שאול חנא קוק (קוק, מחקרים ועיונים, עמ' 184). הביא ראיות רבות כי תמונה זו היא דמיונית.

מארקס. דב לוין ראה בו את 'טאראס בולבא', לא פחות ולא יותר! [...] בעת האירועים מטעם סביב יום מותו של הגאון באה לידי ביטוי מוחשי בטיב הפסל של דמותו שהוצב שם בפני הציבור. שהרי יותר ממה שפסל זה מגלם את דמותו הרוחנית של הגאון מוילנה, דומה הוא לדעת רבים וטובים להטמן הקוזקים טאראס בולבא [...] ¹⁸⁰

דומה כי גם הוא לא פנה לאובייקטיביות אומנותית, אלא פירשו לפי דרכו המיוחדת, ותלה בו את השקפותיו על האופי הנדרש של היחסים בין ישראל וליטא. הנה כי כן, אם בוויילנה מתבקש זכר לגר"א בכל הקשור לצד האמנותי, מתעורר הספק אם זהו האופן הנכון, ברם, מקומו וסיפורו של הפסל מעניק נופך מיוחד לפרשת הצבתו ומרכך את ההתנגדות למראהו. במבט שטחי לפרסומים שונים בישראל, עולה כי הפסל החל להתאזר כמעין חלופה לתמונות הגר"א הידועות מימים ימימה;¹⁸¹ אפשר וציבור שוחריו מבקש מעט מקוריות בכל הקשור להצגתו החזותית. משונה ככל שיישמע, גם פסלו של הגר"א תורם לזיכרון.

בית הקברות הישן והחדש

במהלך שיחותיי עם גורמים שונים הקשורים למחלוקת העכשווית על גורל השטח שהיה בו בית העלמין הישן גיליתי - לא-בלי מעט הפתעה - שוב ושוב כי הוא מנקז אליו עוצמת רגשות שקשה לתארה. ביסודו של דבר, אין בכך מן המפתיע וניתן לזהות בנקל מצב דומה לגבי בתי קברות עתיקים אחרים בתפוצות שבהם קבורים גדולי ישראל, אך גורלו המיוחד של בית עלמין זה משווה לו ללא ספק נופך מיוחד של קדושה וערך דתי ולאומי.

היום הסיוור בבית הקברות הישן קשור בעיקר לאנדרטה המוצבת לא הרחק מחוף הוויליה (פרק ב). הכתובות באידיש ובליטאית מזכירות את עתיקות האתר, את הנקברים החשובים ואת נסיבות הריסתו (באידיש: "צום אנדענק פון אלטן שניפישקער בית עולם / די ארשטע קברים אין יאר 1487 / פארניכטעט דורך די טאוועטן אין 1950"; "גדולי ישראל דער ווילנער גאון - אליהו בר שלמה קרעמער / דער גר צדק גרף וואלענטין פאטאצקי"). מבט, ולו חטוף, מן האנדרטה לסביבה מלמד על תרומתה של זו לעיצוב מעמדו ולחשיבותו הסמלית של בית העלמין.

180 הארץ, תרבות וספרות, 24.10.97.

181 לדעתי, מפתיע ואף יותר מכך, היה לפגוש את תמונת הפסל כעיתור למאמר על 'עמדת הגר"א בקשר לארץ ישראל בביטאון 'ישע שלנו' המייצג את חוגי המתנחלים (תשרי, תשס"ט).